
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Albin Lesky, Die tragische Dichtung der Hellenen, 2. Aufl. mit Nachträgen, Göttingen, Vandenhoeck u. Ruprecht, 1964. Σελ. 254.

“Ένας φιλόλογος, όταν όπως ο Lesky αποφασίζει να γράψει μια ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας σ’ ένα εγχειρίδιο που πλησιάζει τις χίλιες σελίδες, είναι βέβαιο πως έποπτεύει ολόκληρη την αρχαία γραμματεία μαζί με την απέραντη νεώτερη βιβλιογραφία. Και όμως είναι φυσικό να μην παύη να κρατή τις προτιμήσεις του για όρισμένους συγγραφείς.

Του συγгр. ή καρδιά ανήκει πάνω από όλους στον “Όμηρο και στους τραγικούς. “Έξω από πολυάριθμες σημαντικές συμβολές του στην περιοχή του έπους και της τραγικής ποίησης¹ δημοσιεύει από το 1948 στον *Anzeiger für die Altertumswissenschaft* τὰ ἀνεκτίμητα *Forschungsberichte* για τον “Όμηρο και για την τραγωδία, όπου με απόλυτη αντικειμενικότητα και με νηφάλια κρίση αναλύει όλα τὰ επιστημονικά δημοσιεύματα – βιβλία και άρθρα – που κυκλοφόρησαν στο μεταξύ πάνω στα έπικά και στα τραγικά θέματα.

Για την τραγωδία ο συγгр. είχε εκδώσει στα 1938 ένα εκλαϊκευτικό πιό πολύ, σέ αυστηρές όμως επιστημονικές βάσεις στηριγμένο βιβλίο, που πραγματευόταν τις αρχές της τραγωδίας, την άκμή της με τους τρεις μεγάλους εκπροσώπους της και τή μετακλασική της ιστορία. ‘Ο τόμος αυτός, βελτιωμένος και έπαυξημένος με ένα εισαγωγικό κεφάλαιο για τὸ νόημα του τραγικού, βρίσκειται τώρα στην τρίτη έκδοση².

Παράλληλα, στα *Studienhefte zur Altertumswissenschaft* ο συγгр. δημοσίεψε στα 1956 έναν τόμο με τὸν τίτλο «*Die tragische Dichtung der Hellenen*». “Αν του προηγούμενου έργου ο κύριος σκοπὸς ἦταν να δοθῆ στον ἀναγνώστη ὅση ἀσφαλισμένη γνώση για την τραγωδία είχε αποθησαυρίσει στὸ μεταξύ ἡ ἐπιστήμη, στὸ νέο του βιβλίο ο συγгр. πραγματευόταν την τραγωδία ὡς ἀντικείμενο φιλολογικοῦ προβληματισμοῦ και ἀπευθυνόταν πιό πολύ στους ειδικούς. ‘Εδῶ δὲν ἔδινε τις κατακτήσεις, ἀλλὰ τις ἀναζητήσεις τῆς ἐπιστήμης στον τομέα αυτόν, ὅ,τι ἦταν ἀκόμα ἀμφισβητούμενο και προβληματικό και ὀπωσδήποτε καινούρια κατάχτηση είτε ὕστερα ἀπὸ νέα παυρικά εὐρή-

---

1. Πρβ. τὸν πίνακα τῶν δημοσιευμάτων του στον τόμο *A. Lesky, Gesammelte Schriften* (1966). Στον ἴδιο τόμο ἔχουν καταχωριστῆ και οἱ περισσότερες ἀπὸ τις σχετικές ἐργασίες του.

2. *A. Lesky, Die griechische Tragödie*, Kröner, *1964.

ματα με υποθέσεις και αποσπάσματα τραγωδιῶν εἴτε ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀναμόχλευση παλιῶν, πάντα ἄλλων προβλημάτων — ὅπως εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἡ γένεση καὶ τὰ πρῶτα στάδια τῆς τραγωδίας — ἀπὸ νεώτερους ἐρευνητές.

Ὁ τόμος αὐτὸς ἦταν καὶ μένει ἀπὸ τὰ πιὸ πολύτιμα βοηθήματα γιὰ ὅποιον θέλει νὰ μελετήσῃ τὰ προβλήματα τῆς τραγωδίας, πού με κάθε καινούριο εὑρημα ἀντὶ νὰ λιγοστεύουν, ὅλο καὶ πληθαίνουν. Ὁ εἰδικός, καὶ ὅταν ἀκόμα τυχαίη ἐδῶ καὶ ἐκεῖ νὰ διαφωνῇ με τὶς γνώμες τοῦ συγγραφέα, δὲν μπορεῖ νὰ μὴ θαυμάσῃ με πόση προσοχὴ προχωρεῖ καὶ με πόση ἀντικειμενικότητα δίνει καὶ τὶς ἀντίθετες ἀπόψεις, ἀκόμα καὶ ἂν κάποτε συνοδεύωνται ἀπὸ ἔντονη πολεμικὴ ἐναντίον του.

Τὸ βιβλίον αὐτὸ δημοσιεύεται τώρα σὲ δευτέρη ἐκδοσὴ. "Ὅπως ἀναφέρεται στὴ σελ. 225, οἱ ἄλλες ἀσχολίες τοῦ συγγρ. τὸν ἀνάγκασαν, ἀντὶ νὰ ἐντάξῃ τὸ καινούριο ὕλικὸ (ἀπὸ τὸ 1956 καὶ πέρα) μέσα στὸ ἄλλο σῶμα τοῦ ἔργου ἀναχωρεῖντάς το, νὰ τὸ δώσῃ σὲ Παράρτημα στὸ τέλος (σ. 224-249). Τὸ κύριον μέρος ἀνατυπώθηκε ἀναλλοίωτον. Στὸ Παράρτημα ὁ ἀναγνώστης ἐνημερώνεται ἀπόλυτον πάνω στὴ νεώτερη βιβλιογραφία: μόνο πού ἐδῶ ὁ συγγρ., καθὼς ἀναφέρει σύντομα τὸ περιεχόμενον τῆς κάθε μελέτης, τὶς πιὸ πολλὰς φορὰς ἀπέχει ἀπὸ κάθε κρίσῃ: τὴ δική του γνώμη τὴ δίνει σπάνια καὶ πολὺ σύντομα. Με τὸν τρόπο αὐτό, ἐνῶ τὸ κύριον σῶμα τοῦ ἔργου ἀποτελεῖ μιὰ γεροδεμένη σύνθεσιν, σφραγισμένη με τὴν προσωπικότητα τοῦ συγγρ., πού κατέχει τὸ θέμα ὅσο λίγοι, τὸ Παράρτημα παίρνει τὸ χαρακτήρα μιᾶς ἀναλυτικῆς πιὸ πολὺ βιβλιογραφίας, ὅπως περίπου μᾶς τὴ δίνει τὸ *Lustrum*¹.

Στὸ συγγρ. δὲν ἔχουμε παρὰ νὰ ἐκφράσομε τὴν εὐγνωμοσύνη μας γιὰ τὸ πολύτιμον βοήθημα πού μᾶς χάρισε: γιὰ πολλὰ χρόνια θὰ εἶναι ἡ πρώτη μας καταφυγὴ κάθε φορὰ πού θὰ ἀντικρίζομε ἓνα πρόβλημα σχετικὸ με τὴν τραγωδίαν. Θὰ ἦταν ὅμως πολὺ νὰ ζητήσομε ἀπὸ τὸν ἀκούραστο φίλον, στὴ νέα ἐκδοσὴ τοῦ ἔργου, πού δὲν θὰ ἀργήσῃ, ἐλπίζομε, νὰ ἀκολουθήσῃ, νὰ βρῇ τὸν καιρὸ νὰ ἐνσωματώσῃ ὅλη τὴ νεώτερη βιβλιογραφία στὸ πρῶτον μέρος, ὥστε νὰ ἀκουστῇ πιὸ ἔντονα ἡ ὑπεύθυνα φωνὴ του; Μιὰ παράκλησιν ἀκόμη γιὰ τὴ νέα ἐκδοσὴ: στὸ τέλος νὰ τυπωθῇ πίνακας καὶ τῶν νεώτερον συγγραφέων, ὅπως γίνεται στὸ *Lustrum*. Ἔτσι θὰ εὐκολυνόταν πολὺ ἡ χρησιμοποίησιν τοῦ βιβλίου.

Τοῦ Lesky τὸ κλασικὸν ἔργον γιὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ἐλληνικῆς λογοτεχνίας ἔγινε πλατύτερα γνωστὸν στοὺς ἐλληνικοὺς φιλολογικοὺς κύκλους με τὴν μετάφρασιν τοῦ κ. Α. Τσοπανάκη. Ποιὸς θὰ πάρῃ τώρα πάνω του τὸν κόπον νὰ μεταφράσῃ τὸ ὄχι λιγότερον σημαντικὸν ἔργον του γιὰ τὴν ἐλληνικὴν τραγωδίαν;

I. Θ. ΚΑΚΡΙΑΔΗΣ

1. Πρὸς τὴν βιβλιογραφίαν τοῦ Holger Friis Johansen γιὰ τὸν Σοφοκλή, *Lustrum* 7, 1962 (1963) 94-288. Στὰ ἀντίστοιχα *Forschungsberichte* ὁ συγγρ. εἶναι πιὸ ἀναλυτικὸς, καὶ ἀπὸ ἐκεῖ ὅμως εἶναι φυσικὸν νὰ λείπῃ ἡ σύνθεσιν.

A. D. Skiadas, *Homer im griechischen Epigramm*, Ἀθήνα 1965. Σελ. 208 [Μελέται καὶ ἔρευναι τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνθρωπιστικῆς Ἑταιρείας, Β' 4].

Ἡ ἐργασία αὐτὴ εἶναι ἡ διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ συναδέλφου κ. Σκιαδᾶ στὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Κιέλου, δοσμένη στὴ δημοσιότητα μὲ κάποια ἐπεξεργασία, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ ἴδιος στὸν πρόλογόν του. Ὁ συγγραφέας τῆς ἐπιχειρεῖ νὰ συνθέσῃ μ' αὐτὴν μιὰ εἰκόνα τοῦ Ὀμήρου, ὅπως βγαίνει ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῶν ἑλληνικῶν ἐπιγραμμάτων, ποὺ ἀναφέρονται στὸν μέγιστον ἐπικὸ ποιητὴ.

Μποροῦμε νὰ ποῦμε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅτι ὁ συγγρ. προσφέρει πολὺ περισσότερα ἀπὸ ὅσα ὑπόσχεται μὲ τὸν τίτλον τοῦ βιβλίου του, καὶ τοῦτο γιὰτὶ δὲν ἀρκεῖται σὲ μιὰ παρουσίαση τῆς μορφῆς τοῦ ποιητῆ μέσα ἀπὸ τὰ ἐπιγράμματα, ἀλλὰ ἐπιχειρεῖ διεξοδικὴ καὶ ἐπίμονη ἐρμηνευτικὴ ἀνάλυση, ποὺ διαφωτίζει καὶ αὐτὰ καθαυτὰ τὰ προβλήματα τῶν ἐπιγραμμάτων καὶ στὴ σχέσιν τους μὲ ὅλες τὶς ἄλλες πηγὰς ποὺ ἐπικαλεῖται. Ἔτσι ἡ ἐργασία αὐτὴ εἶναι μιὰ συμβολὴ στὸ ὀμηρικὸ πρόβλημα καὶ ἀπὸ εἰδικὴ καὶ ἀπὸ γενικὴ ἀποψη.

Ἔστερα ἀπὸ τὸν πρόλογον ὁ συγγρ. καθορίζει μὲ μιὰ σύντομην εἰσαγωγὴν (σελ. 1-5) τὸ πρόβλημα τῆς ἐρευνᾶς του καὶ τὶς δυσχέρειάς του, δυσχέρειες κυρίως σχετικὰς μὲ τὴν πατρότητα καὶ τὴ χρονολόγησιν τῶν ἐπιγραμμάτων. Ξεχωρίζει καὶ διαβαθμίζει τὶς πηγὰς του, μιλεῖ γιὰ τὴ μέθοδόν του καὶ δίνει τὸ σχέδιον ποὺ θὰ ἀκολουθήσῃ στὴ διαπραγματεύσει τοῦ θέματος. Σ' ἕνα σύντομον πρῶτον κεφάλαιον (σελ. 7-17) παρουσιάζει μιὰ ὁμάδα ἐπιγραμμάτων μᾶζι μὲ τὰ προβλήματα τῆς παραδόσεώς τους. Τὸν κύριον ὄγκον τῆς μελέτης του τὸν χωρίζει σὲ τρία μεγάλα κεφάλαια (τὰ 2, 3 καὶ 4).

Στὸ δεῦτερον κεφάλαιον (σελ. 18-62) ἐξετάζονται τὰ ἐπιγραμματικὰ στοιχεῖα ποὺ ἀνάγονται στὴ ζωὴ τοῦ ἐπικοῦ. Ἡ Σμύρνη, ἡ Χίος, ἡ κυπριακὴ Σαλαμίνα, ἡ Κολοφών, ἡ Ἀθήνα, ἡ αἰγυπτιακὴ Θήβα, ἡ Ἰθάκη, ἡ Ἴος, ἡ Πύλος, τὸ Ἄργος, ἡ Κύμη, οἱ Μυκῆνες καὶ ἄλλες πόλεις τὸν θέλουν δικό τους βλαστό. Ὑπάρχουν καὶ ἐπιγραμματογράφοι ποὺ προσπεροῦν τὸ πρόβλημα τῆς γενέτειρας τοῦ ποιητῆ: Ὁ ποιητὴς εἶναι παιδί τοῦ κόσμου ὅλου, τὸν γέννησε ἡ γῆ ἢ μᾶς τὸν ἔστειλε ὁ οὐρανός. Πατέρας του εἶναι ὁ Μέλης ἢ ὁ Τηλέμαχος, μητέρα του ἡ Πολυκάστη, καὶ κατὰ τὴ μυθικότερη ἐκδοχὴ ὁ ποταμὸς Μέλης καὶ ἡ νύμφη Κρηθηίδα, ἢ ἀκόμα ὁ Ἀπόλλωνας καὶ ἡ Καλλιόπη. Ὁ ποιητὴς διαγωνίστηκε μὲ τὸν ἄλλο μεγάλο ἐπικόν, τὸν Ἡσίοδον, καὶ ἔχασε τὸ παιχνίδι. Δὲν μπόρεσε ἀκόμα νὰ λύσῃ τὸ αἶνιγμα τῶν ψαράδων γιὰ τὶς ψεῖρες καὶ πέθανε δυστυχησμένος πάνω στὸ κυκλαδίτικον νησάκι τῆς Ἴου.

Στὸ τρίτον κεφάλαιον (σελ. 63-141) ὁ συγγρ. δείχνει πῶς βλέπουν οἱ ἐπιγραμματογράφοι τὸν Ὀμηρον, πῶς τὸν κρίνουν, μὲ ποιούς τὸν συγκρίνουν καὶ ποιούς χαρακτηρισμοὺς δίνουν γιὰ τὸ ἀνάστημά του. Ὁ ποιητὴς εἶναι θεῖος, εἶναι τὸ στόμα τῶν Μουσῶν, κρατᾷ τὸ σκῆπτρον τῶν ὕμνων, εἶναι ὁ τραγουδιστὴς τῶν ἡρώων καὶ ὁ ἡγεμόνας τους, εἶναι ὁ πολύμαθος καὶ ὁ πολύμυθος, ὁ κυρίως ποιητὴς, καὶ ἡ δόξα του εἶναι ἀκατάλυτη. Ἡ θέσις του εἶναι κοντὰ στοὺς θεοὺς καὶ πλάι στὸν Ὀρφέα.

Ἀποτελεῖ καὶ τὸ μέτρο, γιὰ νὰ κριθοῦν ἄλλοι καλλιτέχνες. Οἱ ἐπιγραμματογράφοι ποῦ θέλουν νὰ τιμήσουν διάφορες φυσιογνωμίες ἀπὸ τὸν κόσμον τοῦ πνεύματος, ὅπως τὸν Ἀρχίλογο, τὸν Στησίχορο, τὸν Ἀντίμαχο, τὸν Εὐριπίδη, τὸν Νίκανδρο, τὸν Κύρο, τὴ Σαπφώ, τὴν Ἀνύτη, τὴν Ἡρινα κ.ἄ., καταφεύγουν στὴ σύγκριση ἢ στὸν παραλληλισμὸ τους μετὰ τὸν Ὅμηρον, γιὰ νὰ δείξουν τὸ ἀνάστημά τους.

Στὸ τέταρτο καὶ τελευταῖο κεφάλαιο (σελ. 142-175) ὁ συγγρ. μελετᾷ τὴν παρουσία τῆς ὁμηρικῆς ποίησης μέσα στὰ ἑλληνικὰ ἐπιγράμματα. Κρίσεις καὶ ἐγκώμια γιὰ τὴν ὁμηρικὴ ποίηση, ἐπιγράμματα συνθεμένα γιὰ ὁμηρικούς ἥρωες καὶ γιὰ ὁμηρικὲς πόλεις, παραθέσεις ὁμηρικῶν χωρίων καὶ κατασκευὲς ὁλόκληρων ἐπιγραμμάτων ἀποκλειστικά μετὰ συγκολλήσεις ὁμηρικῶν στίχων ἢ ὁμηρικῶν φράσεων, ἐπιγράμματα μετὰ φιλολογικὴ κριτικὴ γιὰ τὴν ὁμηρικὴ ποίηση καὶ ἐπιγράμματα μετὰ εἰδήσεις γιὰ τὴ συγκέντρωση, τὴν ἀντιγραφή καὶ τὴ διάσωση τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν.

Στὸ τέλος τοῦ βιβλίου (177 κέ.) ὑπάρχουν πίνακες τῶν ἐπιγραμμάτων καὶ τῶν ἐπιγραφῶν, τῶν βίων καὶ τῶν λοιπῶν βιογραφικῶν πηγῶν τοῦ Ὁμήρου, τῶν χωρίων τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, τῶν ἑλληνικῶν λέξεων, τῶν ἐπιγραμματογράφων (σελ. 190-191), βιβλιογραφία. Ἀκολουθεῖ ἑλληνικὴ περίληψη τῆς μελέτης (σελ. 201 κέ.).

Ἡ ἐξέταση τοῦ θέματος εἶναι διεξοδικὴ καὶ τὰ ὄρια του πολὺ πλατιά. Ὁ συγγρ. εἶναι ἱκανὸς νὰ συνειδητοποιῇ τὰ προβλήματα καὶ νὰ τὰ θέτῃ, ξέρεῖ καὶ νὰ ἐμβαθύνῃ σ' αὐτά. Ἡ διατύπωση τῶν συλλογισμῶν του διαυγέστατη. Εἶναι εὐρύτατα ἐνημερωμένος στὴ βιβλιογραφία, ὄχι μόνον τοῦ θεματός του, ἀλλὰ καὶ πολλῶν ἄλλων τομέων τῆς ἀρχαιολογίας.

Τονίσαμε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τὴ διεξοδικότητα τῆς ἔρευνας τοῦ κ. Σκιαδᾶ. Δυστυχῶς αὐτὴ ἡ διεξοδικότητα δὲν ἀποτελεῖ σ' ὅλα τὰ σημεῖα καὶ ἀρετὴ γιὰ τὸ βιβλίον, καὶ τοῦτο γιὰτὶ συχνά, κυρίως στὰ πρῶτα κεφάλαια, ξεπερνᾷ ὀρισμένα ὅρια καὶ δὲ βοηθᾷ στὴ συνοχὴ. Σὲ πολλὰ σημεῖα, ἰδιαίτερα στὸ δεύτερο κεφάλαιο, ὅπου ἐξετάζεται ὁ βίος τοῦ Ὁμήρου, ὁ ἀναγνώστης χάνει τὸ μίτον τοῦ θέματος καὶ βρίσκειτὸ σὲ ἀμηχανία, μὴ μπορῶντας νὰ ξεχωρίσῃ τὴν ἐπιγραμματικὴ εἰκόνα τοῦ ποιητῆ ἀπὸ τὴν εἰκόνα ποῦ σχηματίζουμε ἀπὸ τίς ἄλλες πηγές. Ὁ συγγρ. δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι εἶναι δυνατὸς στὴν ἀνάλυση, ὄχι ὅμως καὶ στὴ σύνθεση. Λεῖπουν οἱ τελικὲς παράγραφοι, ὅπου θὰ μπορούσε νὰ δώσῃ σὲ λιτὰ σχήματα τὰ στοιχεῖα τῶν ἐπιγραμμάτων καὶ τὰ προσωπικά του πορίσματα καὶ νὰ τὰ παραβάλλῃ μετὰ τὰ στοιχεῖα τῶν ἄλλων πηγῶν καὶ μετὰ τὰ πορίσματα τῆς ὅλης ὁμηρολογικῆς ἔρευνας, γιὰ νὰ βοηθήσῃ τὸν ἀναγνώστη νὰ ἀποκτήσῃ μιὰ ἐποπτεία τοῦ Ὁμήρου τῶν ἐπιγραμμάτων καὶ τοῦ Ὁμήρου τῶν λοιπῶν πηγῶν. Ἡ ἐποπτεία τοῦ ἀναγνώστη δυσχεραίνεται ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι σὲ πολλὰ σημεῖα ὁ συγγρ. ἀρκεῖται νὰ παραπέμπῃ σὲ ἐπιγράμματα, χωρὶς καὶ νὰ τὰ παραθέτῃ. Μετὰ τὴ διεξοδικὴ κριτικὴ καὶ ἐρμηνευτικὴ ἀνάλυση τῶν ποικίλων πηγῶν σὲ συνδυασμὸ μετὰ τὰ ἐπιγράμματα ἢ παρουσία τοῦ Ὁμήρου τῶν ἐπιγραμμάτων παύει νὰ εἶναι κυρίαρχο μοτίβο τοῦ βιβλίου, καὶ γίνεται λεπτομέρεια, μιὰ κλωστή μέσα στὸ ὑφάδι τῶν γενικῶν ὁμηρικῶν προβλημάτων.

Τὸ μειονέκτημα τοῦτο εἶναι πῶς χτυπητὸ στὸ μέρος ὅπου ἐξετάζονται οἱ ἀποφάνσεις καὶ οἱ κρίσεις γιὰ τὸν Ὅμηρο (σελ. 63-86). Ἀπὸ τὶς 13 σελίδες τοῦ τμήματος, ὅπου ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὸν «θεῖο ποιητῆ» (σελ. 63-75), ἐλάχιστες μόνο παράγραφοι συμβάλλουν στὴν ἔρευνα τοῦ θέματος. Ἰδίως στὶς σελ. 63-67 θὰ μπορούσαν νὰ λείψουν οἱ πολλές γενικότητες γιὰ τὴ θεϊότητα τοῦ ποιητῆ. Στὶς σελ. 64 καὶ 65 σημειώσαμε ἀκόμα κάποιες ὄχι ἀπαραίτητες πληροφορίες καὶ παραπομπές σὲ βιβλία. Ἐπίσης τὸ μέρος ὅπου ἐξετάζεται τὸ ἐπιγράμμα Παλ. Ἀνθολ. 7, 54 (σελ. 41-44) θὰ μπορούσε νὰ λείψῃ ὁλότελα, γιὰτὶ ἀναφέρεται ἀποκλειστικὰ στὸν Ἡσίοδο. Πληροφορίες, ὅπως τῆς σελ. 54, σημ. 2 γιὰ τὴν καταγωγή καὶ τὴν οὐσία τοῦ ἐπιτύμβιου ἐπιγράμματος, δὲν ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ τὶς δώσῃ ὁ συγγρ. Ὠραῖα πράγματα ἀπὸ τὴ γραμματολογία τοῦ ἐπιτύμβιου ἐπιγράμματος εἶναι ὅσα λέγονται στὶς σελ. 54-57, ὄχι ὅμως καὶ ἀπαραίτητα γιὰ τὸ θέμα. Τὸ ἴδιο ἔχουμε νὰ παρατηρήσουμε καὶ γιὰ ὅσα λέγονται γιὰ τὸ τί εἶναι αἶνιγμα καὶ τί γρίφος (σελ. 50-53). Ὑπάρχουν μονογραφίες γιὰ ὅλα αὐτὰ τὰ θέματα, ἀκόμα καὶ λεξικά πού μποροῦν νὰ τὰ συμβουλευθοῦν ὅποιοι θέλουν. Ὁ συγγραφέας ἐνὸς βιβλίου εἶναι, νομίζω, ὑποχρεωμένος νὰ ἀκολουθῇ σὲ εὐθεῖα γραμμὴ τὸ σκοπὸ του. Μὲ τὴν ἄσκησις ἐπίδειξις γνώσεων δὲν κάνουμε τίποτ' ἄλλο παρὰ νὰ δικαιωνίζουμε τὸν φιλολογικὸ σχολαστικισμό, πού τόσο κακὸ κάνει στὴν ἐπιστῆμὴ καὶ στὴν παιδεία. Πρέπει ὅμως νὰ ὁμολογήσουμε ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ μειονεκτήματα περιορίζονται ὅσο προχωροῦμε πρὸς τὸ τέλος τοῦ βιβλίου. Ἐδῶ πετυχαίνει ὁ συγγρ. αὐτὸ πού θὰ ἔπρεπε νὰ πετύχῃ ἀπὸ τὴν ἀρχή: νὰ κάμῃ τὸν Ὅμηρο τῶν ἐπιγραμμάτων κυρίαρχο θέμα τοῦ βιβλίου του.

Ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ βιβλίου, νομίζουμε πὼς θὰ ἦταν καλύτερα νὰ εἶχε λείψῃ τὸ πρῶτο κεφάλαιο. Τὸ περιεχόμενον τῶν ἐπιγραμμάτων πού ἐξετάζονται σ' αὐτὸ ἀναφέρεται στὸ βίβλιον τοῦ Ὀμήρου, δηλ. στὸ δεύτερο κεφάλαιο. Τὰ προβλήματα τῆς παράδοσης τῶν ἐπιγραμμάτων αὐτῶν δὲν ἦταν ὁ κύριος σκοπὸς τοῦ βιβλίου, καὶ γι' αὐτὸ μπορούσαν νὰ δεθοῦν μὲ τὰ προβλήματα τοῦ δευτέρου κεφαλαίου. Ἀλλὰ τὸ δεύτερο ἀκριβῶς κεφάλαιο εἶναι καὶ τὸ πῶς ἀδύνατο τοῦ βιβλίου, τὸ πῶς χαλαρό, ἐπειδὴ συγκεντρώνει ὅλα τὰ ἐλαττώματα πού ἀναφέραμε.

Λείπει ἐπίσης ἀπὸ τὸ βιβλίον ἓνας πίνακας μὲ τὰ κύρια ὀνόματα. Θὰ διευκόλυνε πολὺ τὸν ἀναγνώστη στὴν ἀνέυρεση ὀνομάτων προσώπων, πόλεων κτλ. Καὶ ὑπάρχουν πλῆθος τέτοια ὀνόματα πού ἐνδιαφέρουν τὸν ἀναγνώστη. Ἐπίσης ὁ πίνακας μὲ τὶς ἐλληνικὰς λέξεις τῆς σελ. 190 θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε πολλαπλάσια ἔκτασις, γιὰτὶ ὁ κ. Σκιαδᾶς ἀσχολεῖται στὸ βιβλίον του μὲ ἓνα πλῆθος ὄρων, πού ὅλοι τοὺς ἐνδιαφέρουν ἐπίσης τὸν ἀναγνώστη.

Κάποια ἀκαταστασία παρατηρήσαμε στὸ θέμα τῶν παραπομπῶν. Ὁ συγγρ. παραπέμπει σὲ βιβλία καὶ σὲ ἐπιγράμματα, ἄλλοτε μὲ πορένθησι μὲσα στὸ κείμενον, καὶ ἄλλοτε στὶς ὑποσημειώσεις. Νομίζουμε ὅτι οἱ εἰδήσεις πού βρίσκονται σὲ ὀρισμένες σημειώσεις (π.χ. σελ. 48, σημ. 2, σελ. 65, σημ. 5, σελ. 103, σημ. 3 καὶ σελ. 147, σημ. 3) θὰ εἶχαν καλύτερα τὴ θέση τοὺς μὲσα στὸ κείμενον. Τὴν παραπομπὴν στὸν Τζέτζη τὴ σημειώνει ἄλλοῦ Τζέτζη (σελ. 14, σημ. 1, σελ. 149, σημ. 1), ἄλλοῦ

Tzetz. (σελ. 46) και άλλοῦ Tz. (σελ. 46, 50). Τὴν παραπομπὴν σὲ Ἄνωνυμο ἄλλοῦ Anonymos (σελ. 99, σημ. 2, σελ. 149, σημ. 1), ἄλλοῦ Anonym. (σελ. 56, σημ. 5) και ἄλλοῦ Anon. (σελ. 135). Τὴν παραπομπὴν στὸν Lesky ἄλλοῦ Lesky, *Gesch. Gr. Lit.*, 1963², S. 686 (σελ. 121, σημ. 2), ἄλλοῦ Lesky, *GGL* 685 (σελ. 124, σημ. 2). Τὴν παραπομπὴν στὸν Rohde ἄλλοῦ E. Rohde, *Psyche*, Darm. 1961³, II, 384 ff. (σελ. 56, σημ. 3) και ἄλλοῦ E. Rohde, *Psyche* II, 358 ff. (σελ. 98, σημ. 2 και σελ. 65, σημ. 1). Στις ἐνδείξεις τῶν βιβλίων ἄλλοῦ προτάσσει τὸ ὄνομα τοῦ ἐκδότη και ἐπιτάσσει τὸ ὄνομα τοῦ τόπου (π.χ. Heimeran-Verlag, München, σελ. 112, σημ. 5), και ἄλλοῦ προτάσσει τὸ ὄνομα τοῦ τόπου και ἐπιτάσσει τὸν ἐκδότη (π.χ. Leipzig, Teubner, σελ. 116, σημ. 3). Ἐπίσης τὰ ὀνόματα τῶν τόπων ἄλλοῦ τὰ συντομογραφεῖ (π.χ. Leipzig, σελ. 116, σημ. 3, Darm. σελ. 56, σημ. 3), και ἄλλοῦ ὄχι (π.χ. München, σελ. 112, σημ. 5, Heidelberg, σελ. 116, σημ. 4). Τὸν στίχο γερμανικὰ τὸν συντομογραφεῖ ἄλλοῦ v. και ἄλλοῦ V.

Ἐκ τῆς ἀβλεψίας τοῦ βιβλίου : Στὴ σελ. 123 γράφει Ἡρακλ. 92 (ἀντὶ 29). Δυστυχῶς και στὸν πίνακα τῶν συγγραφέων (σελ. 185) τὸ ἀπόσπασμα σημειώνεται πάλι λαθασμένα. Στὴ σελ. 56, σημ. 3, ὁ συγγρ. σημειώνει τὸ ἔργο τοῦ Rohde, *Psyche*, σὲ τρίτη ἐκδοσὴ τοῦ 1961. Δίχως ἄλλο θὰ πρόκειται γιὰ παραδρομὴ, ἀφοῦ τὸ ἔργο ἤδη ἀπὸ τὰ 1910 εἶχε φτάσει στὴν πέμπτη του ἐκδοσὴ. Ἀκόμα στὴ σελ. 14, σημ. 2, γίνεται παραπομπὴ στὸν Ἰππόλυτο μὲ τὴ συντομογραφία adv. Haer. Πρόκειται γιὰ τὸ ἔργο «Κατὰ πασῶν αἰρέσεων ἐλεγχος», ποῦ λατινικὰ ἐπιγράφεται *Refutatio omnium haeresium*.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Ν. ΡΟΥΣΣΟΣ

A. J. N. Wilson, Emigration from Italy in the Republican Age of Rome, New York 1966. Σελ. XIV, 208.

Κατὰ τοὺς δύο τελευταίους αἰῶνας τῆς Ρωμαϊκῆς Δημοκρατίας μεγάλας διαστάσεις ἔλαβεν ἡ ἐκ τῆς Ἰταλίας μετανάστευσις Ρωμαίων πολιτῶν, οἱ ὅποιοι ἤρχισαν νὰ ἐγκαθίστανται εἰς τὰς καταλαμβανόμενας ὑπὸ τῆς Ρώμης ἐπαρχίας. Ἦσαν ἔμποροι και τραπεζίται, δημοσιῶναι και στρατιῶται, γεωργοὶ και κτηνοτρόφοι οἱ μετανάσται οὔτοι και ἔσπευδον νὰ ἐπωφεληθοῦν τῶν εὐκαιριῶν, τὰς ὁποίας παρεῖχεν εἰς αὐτοὺς ἡ κατάκτησις τῶν νέων ἐδαφῶν. Ἀφ' ἑτέρου αἱ πολιτικαὶ ἀναστατώσεις και ὁ κίνδυνος τῶν προγραφῶν συνέβαλον σημαντικῶς εἰς τὸ νὰ αὐξηθῇ ὁ ἀριθμὸς τῶν πρὸς τὰς ἐπαρχίας μετακινουμένων πολιτῶν.

Μὲ τὴν μετανάστευσιν ταύτην, τὴν προερχομένην ἐξ ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας, ἀσχολεῖται κυρίως ὁ συγγραφεὺς τοῦ παρόντος, παρεμπιπτόντως δὲ ἀπτεται θεμάτων ἀναφερομένων εἰς τὴν ὑπὸ τῆς πολιτείας ἀποστολὴν ἀποικιῶν πρὸς τὰς διαφόρους ἐπαρχίας τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους. Ὁ συγγραφεὺς, ὁ ὅποιος διδάσκει Ἑλληνικὰ και Λατινικὰ εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Manchester, εἶναι ὁ πρῶτος ὅστις ἐπιχειρεῖ τὴν ἐξέτασιν τῆς καθ' ὅλον τὸ Ρωμαϊκὸν Κράτος μεταναστεύσεως τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἰταλικῆς χερσονήσου. Καὶ εἰς μὲν τὸ πρῶτον μέρος ἀσχολεῖται μὲ τὴν μετανάστευσιν τῶν Ἰταλῶν πρὸς τὰς Δυτικὰς ἐπαρχίας τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους, τῶν ὁποίων ὁ ἐκλατινισμὸς ἀρχίζει κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, εἰς δὲ τὸ δεῦτερον μέρος πραγματεύεται περὶ τῆς μεταναστεύσεως αὐτῶν εἰς τὴν Ἀνατολήν, ὅπου ὅμως οἱ Ἰταλοὶ μετα-

νάσται, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς ἐν τῇ Δύσει συμπατριώτας των, ἀφωμοιοῦντο βαθμιαίως ὑπὸ τοῦ γηγενοῦς Ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ.

Ὡς γνωστόν, μὲ τὴν μετανάστευσιν τῶν Ἰταλῶν εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἠσχολήθη ὁ J. Hatzfeld, τοῦ ὁποῦ τοῦ τὴν λαμπρὰν ἐργασίαν (*Les Trafiquants Italiens dans l'Orient Hellénique*, Paris 1919) δρόντως ἐκτιμᾷ καὶ εὐρέως χρησιμοποιεῖ ὁ συγγρ. Αἰσθητὴ ὅμως εἶναι ἡ ἔλλειψις παρεμφεροῦς ἐργασίας διὰ τὴν Δύσιν, τοῦτο δὲ ἀναγκάζει αὐτὸν νὰ καταφύγη εἰς ἐργασίας σχετικὰς πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ Ρωμαϊκοῦ ἀποικισμοῦ εἰς τὴν Δύσιν. Αἱ ἀναφερόμεναι ὅμως εἰς τὸν Πρόλογον (σ. X) ἐργασίαι δὲν εἶναι αἱ μόναι, τὰς ὁποίας ἠδύνατο νὰ χρησιμοποιήσῃ. Ἡ ἔλλειψις ἀκριβῶς εἰδικῆς μελέτης περὶ τῆς μεταναστεύσεως τῶν Ἰταλῶν εἰς τὴν Δύσιν ὤφειλε νὰ ὀδηγήσῃ τὸν συγγρ. εἰς τὴν μελέτην τῶν σημαντικωτέρων τοῦλάχιστον ἐκ τῶν πολυαριθμῶν ἐργασιῶν τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν Ρωμαϊκῶν ἐπαρχιῶν τῆς Δύσεως, ἐπειδὴ ἡ ἱστορία τῶν ἐπαρχιῶν τούτων ἀρχίζει πράγματι ἀπὸ τῆς ἀφίξεως καὶ ἐγκαταστάσεως τῶν Ἰταλῶν ἀποίκων καὶ μεταναστῶν εἰς αὐτάς. Ἡ βιβλιογραφία βεβαίως ὑποβοηθητικὸν μόνον χαρακτηρᾷ δύναται νὰ ἔχῃ διὰ τὸν ἐρευνητὴν, ὁ ὁποῖος ὀφείλει νὰ καταφεύγη εἰς τὰς πηγὰς. Ὡς ὅμως δέχεται καὶ ὁ ἴδιος ὁ συγγρ. (σ. X), ἡ χρῆσις τῆς νεωτέρας βιβλιογραφίας ἀπαλλάσσει αὐτὸν τῆς παραθέσεως μακρῶν ὑποσημειώσεων καὶ ἐπὶ πλέον ὑποβοηθεῖ αὐτὸν, ὅπως καλύπτερον γνωρίσῃ τὰ ἐπὶ μέρους προβλήματα τῶν διαφόρων ἐπαρχιῶν.

Ὁ συγγρ. περιορίζεται εἰς τοὺς χρόνους τῆς Δημοκρατίας. Ὁ χρονικὸς οὗτος περιορισμὸς φαίνεται ἴσως ἐκ πρώτης ὄψεως ὅτι διευκολύνει τὸ ἔργον του. Πράγματι ὅμως καθιστᾷ τοῦτο δυσκολώτερον, καθ' ὅσον: 1) Στερεῖ αὐτὸν τῆς δυνατότητος ὅπως χρησιμοποιήσῃ τὰς ἐπιγραφικὰς καὶ νομισματικὰς πηγὰς, αἱ ὁποῖαι ἀφθονοῦν κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους, ὑποχρεῶναι δὲ αὐτὸν νὰ στηριχθῇ κυρίως εἰς φιλολογικὰς μαρτυρίας, 2) Ἀναγκάζει αὐτὸν νὰ καταφεύγῃ ἐνίοτε εἰς εἰκασίας, ἵνα δυνηθῇ νὰ ἀνεύρῃ τὴν ἀρχὴν οἰκογενειῶν τινῶν μεταναστῶν ἀναφερομένων εἰς ἐπιγραφὰς τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, 3) Ἡ πρὸς τὰς ἐπαρχίας μετανάστευσις οὐδόπως μεταβάλλεται κατὰ τὸ ἔτος 30 π.Χ., μέχρι τοῦ ὁποῦ ἐξικνεῖται ὁ συγγρ., ἀλλ' ἐξακολουθεῖ μὲ τὸν αὐτὸν πάντοτε ρυθμὸν καὶ κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους.

Διὰ τοὺς λόγους ἀκριβῶς τούτους, ἀλλὰ καὶ διότι τὴν ἱστορίαν τῆς Ρωμαϊκῆς μεταναστεύσεως εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἐπραγματεύθη κατὰ τρόπον ἀριστοτεχνικὸν ὁ Hatzfeld, φρονοῦμεν ὅτι θὰ προσέφερε πολὺ μεγαλυτέρας ὑπηρεσίας εἰς τὴν ἐπιστήμην ὁ συγγρ., ἂν περιορίζετο εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ρωμαϊκῆς μεταναστεύσεως εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἐπεκτείνων συγχρόνως ταύτην καὶ εἰς τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους.

Τὰ σημαντικώτερα τῶν ἐξεταζομένων ζητημάτων ἀνάγονται εἰς τὴν ἔκτασιν καὶ τὰ αἷτια τῆς μεταναστεύσεως, εἰς τὸ εἶδος τῶν ἰδρυθεισῶν κοινοτήτων, εἰς τὴν ἀνάπτυξιν καὶ ἐξέλιξιν τῶν κοινοτήτων τούτων, εἰς τὰς χώρας καὶ τὰς περιοχὰς, ὅπου ἐγκατεστάθησαν οἱ μετανάσται, εἰς τὴν συμμετοχὴν αὐτῶν εἰς τοὺς ἐμφυλίους πολέμους τῆς Ρώμης, ὡς καὶ εἰς τὰς σχέσεις τῶν Ἰταλῶν μεταναστῶν πρὸς τοὺς κατοίκους τῶν περιοχῶν, εἰς τὰς ὁποίας κατώκησαν.

Εἰς μίαν περιωρισμένης ἐκτάσεως ἐργασίαν, ὡς εἶναι ἡ παροῦσα, ἦτο βεβαίως φύσει ἀδύνατον νὰ ἐξετασθοῦν ἕλα τὰ σχετικὰ πρὸς τὴν μετανάστευσιν ζητήματα. Ἐν τούτοις ὤφειλεν ὁ συγγρ. νὰ μνημονεύσῃ τὴν μεγάλην συμβολὴν τῶν Ἰταλῶν negotiatores εἰς τὸν ἐκπολιτισμὸν τῶν λαῶν τῆς Δύσεως, ὡς ἐπίσης νὰ ἀναφερθῇ, ἔστω καὶ δι' ὀλίγων, εἰς τὸν ρόλον, τὸν ὁποῖον οὗτοι διεδραμάτισαν διὰ τὴν ἀνταλλαγὴν πολιτιστικῶν στοιχείων μεταξὺ τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ Ρωμαϊκοῦ κόσμου ὅσον ἀφορᾷ τὴν θρησκείαν, τὴν γλῶσσαν, τὰ ἔθνη καὶ τὰ ἔθιμα. Οὐδὲ ὅπως ἐπίσης ἐρευνῶνται αἱ αἰτίαι τῆς ἐξαφανίσεως τῶν Ἰταλῶν negotiatores ἐκ τῆς Ἀνατολῆς.

Ὁ συγγρ. συνέλεξεν ἐπιμελῶς τὰς σχετικὰς πρὸς τὸ θέμα του ἀρχαίας μαρτυρίας καὶ ἐπραγματεύθη μὲ ὀξύνουσιαν καὶ μεθοδικότητα τὰ προκύπτοντα ἐκ τῆς ἐρεύνης ζητήματα. Γνωρίζει ἐπίσης καλῶς τὴν νεωτέραν βιβλιογραφίαν καὶ δὲν διστάζει νὰ ἀντικρούη τὰς γνώμας τῶν συγγραφέων, ὁσάκις νομίζει ὅτι ὑποπίπτουν οὗτοι εἰς σφάλματα. Εἰς τὰς λεπτομερείας ἐν τούτοις κρινομένη ἡ ἐργασία δὲν εἶναι ἄμοιρος σφαλμάτων. Οὕτω:

1) Διὰ τὴν ἐξαγωγήν συμπερασμάτων στηρίζεται ὁ συγγρ. (σσ. 107-108 καὶ 152) ἀποκλειστικῶς εἰς τὸν Hatzfeld, δὲν λαμβάνει δὲ ὑπ' ὄψιν τὰς ἐν τῷ μεταξὺ ἀνευρεθείσας ἐν Δήλῳ καὶ ἀλλαχοῦ ἐπιγραφάς.

2) Ὅσακις ἀπαντοῦν καὶ εἰς ἄλλας Ἑλληνικὰς πόλεις Ρωμαϊκὰ ὀνόματα συνήθη ἐν Δήλῳ, ὁ συγγρ. (σσ. 134, 136 κ.ἄ.) συμπεραίνει ὅτι οἱ φέροντες ταῦτα θὰ μετόκησαν ἐκ Δήλου. Ἐν τούτοις τοῦτο δὲν εἶναι πάντοτε ἀπαραίτητον, καθ' ὅσον καὶ κατ' ἄλλους τρόπους, ὡς π.χ. διὰ χορηγήσεως Ρωμαϊκῆς πολιτείας ἢ καὶ δι' ἀπ' εὐθείας ἐκ τῆς Ἰταλίας μεταναστεύσεως, ἦτο δυνατὸν νὰ διαδοθοῦν εἰς τὴν Ἀνατολὴν τὰ Ρωμαϊκὰ ὀνόματα.

3) Ὁ συγγρ. (σ. 116) δέχεται ὅτι ἐν Δήλῳ οἱ μὲν ἀπελεύθεροι ἔγραφον τὰς ἐπιγραφὰς τῶν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν, οἱ δὲ γνήσιοι Ρωμαῖοι (ingenui), οἱ βραχὺν χρόνον παραμένοντες ἐν τῇ νήσῳ, εἰς τὴν Λατινικὴν. Ἐν τούτοις νομίζομεν ὅτι ἡ χρῆσις τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς εἰς τὰς ἐπιγραφὰς ἐξαρτᾶται κυρίως ἐκ τοῦ εἴδους τῆς ἐπιγραφῆς, ὡς καὶ ἐκ τῆς ιδιότητος ἐκείνου ὁ ὁποῖος ἔστησε ταύτην. Οὕτω π.χ. νόμος τις τῆς Ρωμ. Συγκλήτου ἀναγραφεῖς ἐν Δήλῳ φυσικὸν ἦτο νὰ γραφῇ εἰς τὴν Λατινικὴν (πρβ. Inser. de Délos, ἀρ. 1511). Φυσικὸν ἐπίσης ἦτο νὰ γραφῇ εἰς τὴν Λατινικὴν καὶ ἀφιέρωσις Ρωμαίου ἐπισήμου πρὸς Ἑλληνικὸν ἱερόν, ὡς π.χ. τοῦ Λευκίου Αἰμιλίου Παύλου πρὸς τὸν Δελφικὸν Ἀπόλλωνα (Fouilles de Delphes III 4, 36).

4) Ὁ συγγρ. ὑποθέτει ὅτι ὁ Φιλόστρατος καὶ ὁ Σίμαλος (σσ. 115 καὶ 119) εἶχον ζῆσει εἰς τὰς πόλεις, αἱ ὁποῖαι ἐτίμησαν αὐτοὺς διὰ πολιτείας. Τοῦτο ἐν τούτοις δὲν εἶναι ἀπαραίτητον, καθ' ὅσον ἡ χορηγήσις πολιτείας δὲν ὑπερέβαινε τοὺς τιμωμένους νὰ ἐγκατασταθοῦν εἰς τὰς πόλεις, αἱ ὁποῖαι τιμῆς ἕνεκεν ἐχορήγουν τὴν πολιτείαν εἰς ἐπιφανεῖς πολίτας ἄλλων πόλεων ἢ εἰς τοὺς παντοιοτρόπως εὐεργετοῦντας ταύτας.

5) Εἰς τὰς σσ. 4-6 ὁ συγγρ. προσπαθεῖ νὰ καθορίσῃ τὰς σημασίας

τῆς λέξεως «negotiator». Δεχόμενος τὰς σχετικὰς παρατηρήσεις τοῦ Ernesti ἀποδίδει εἰς τὴν λέξιν τὴν σημασίαν τοῦ τραπεζίτου, ἡ ὁποία κατ' αὐτὸν (σ. 4) ἐπεξετάθη κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους εἰς τὴν εὐρυτέραν σημασίαν τοῦ ἐμπορευομένου. "Ὅτι ὅμως ἀπὸ τῶν χρόνων ἤδη τῆς δημοκρατίας ἀπαντᾷ ἡ εὐρυτέρα αὕτη σημασία, ἀπέδειξεν ὁ Hatzfeld (ἔ.ἀ., σσ. 193-196). Ἐξ ἑτέρου ὁ ὄρισμός τοῦ mercator ὡς ἐμπόρου μεταπράτου ἀσχολουμένου μετὰ τὸ ὑπερπόντιον ἐμπόριον, τὸν ὁποῖον ἐσφαλμένως ἐξάγει ὁ συγγρ. (σ. 5, ἀρ. 2) ἐκ τοῦ Κικέρωνος, εἶναι, νομίζομεν, ἀνεπιτυχής. Πιθανωτέρα φαίνεται εἰς ἡμᾶς ἡ διάκρισις τοῦ R. Cagnat (Darembert – Saglio, ἐν λ. «mercator»), καθ' ἣν negotiator μὲν εἶναι ὁ μεγαλέμπορος, ὁ μεγαλοεπιχειρηματίας, ἐνῶ mercator εἶναι ὁ μικροπωλητής ἢ ὁ κυρίως ἔμπορος, μετὰ τὴν ὑποτιμητικὴν σημασίαν τὴν διδομένην ἐνίοτε εἰς τὸν ὄρον, τὴν ὀφειλομένην εἰς τὴν συμπαρομαρτοῦσαν σημασίαν τῆς κερδοσκοπίας (πρβ. καὶ Hatzfeld, ἔ.ἀ., σ. 196).

6) Ἡ ἀπουσία τῶν Ἰταλῶν negotiatores ἐκ τῆς Ρόδου ἀποδίδεται ὑπὸ τοῦ συγγρ. (σ. 136) εἰς τὸ ὅτι οὗτοι εὕρισκον εἰς ἄλλας πόλεις καλυτέρας εὐκαιρίας πρὸς δρᾶσιν. Ἐπειδὴ ὅμως ἤμαζε τὸ ἐμπόριον ἐν Ρόδῳ, πρέπει, νομίζομεν, ἀλλαγῆναι τὴν ἀναζητηθῆναι ἢ αἰτία. Ὁ Hatzfeld (σ. 156) ἀποδίδει ταύτην εἰς τὴν ἐχθρότητα τῶν Ροδίων πρὸς τοὺς ξένους ἐμπόρους ἐν γένει, μᾶλλον ὅμως ὀφείλεται εἰς τὴν ἀδυναμίαν τῶν ξένων νὰ συναγωνισθοῦν τὸ ἐμπορικὸν δαιμόνιον τῶν Ροδίων, ὡς ἀκριβῶς συνέβη νὰ ἀπουσιάζουν Ἰσραηλιῖται ἔμποροι κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἀπὸ τὰς περιοχὰς ἐκεῖνας τῆς Ἑλλάδος (ὡς π.χ. τὴν Χίον), εἰς τὰς ὁποίας διεκρίνοντο οἱ ἐντόπιοι εἰς τὸ ἐμπόριον.

7) Ὁ συγγρ. (σσ. 125-126) εὕρισκει ὑπερβολικοὺς καὶ ἀντιφαστικούς τοὺς παραδοθέντας ἀριθμοὺς τῶν φονευθέντων ὑπὸ τοῦ Μιθριδάτου καὶ τῶν πρακτόρων του Ρωμαίων ἐν Μ. Ἀσίᾳ. Ἡ ἀντίφασσις ἐν τούτοις αἴρεται, ἂν δεχθῶμεν μετὰ τοῦ Hatzfeld (ἔ.ἀ., σ. 45) ὅτι ὁ μὲν Valerius Maximus καὶ ὁ Μέμων ἀναφέρονται μόνον εἰς τοὺς cives Romani, τῶν ὁποίων τὸν ἀριθμὸν ἀναβιβάζουν εἰς 80 χιλιάδας, ὁ δὲ Πλούταρχος εἰς ὅλους τοὺς ἐν Μ. Ἀσίᾳ φονευθέντας Ἰταλοὺς, τῶν ὁποίων τὸν ἀριθμὸν ἀναβιβάζει εἰς 150 χιλιάδας.

8) Κατὰ τὴν παράθεσιν τοῦ ἐλληνικοῦ κειμένου ὑποπίπτει εἰς διαφορὰ σφάλματα, πρὸ πάντων τονισμοῦ, ἀλλὰ καὶ ἄλλα, ἥτοι: οἰκειαίς ἀντὶ οἰκετείας (103), τόπων ἀντὶ πόρων (103), ξενοὶ ἀντὶ ξένοι κ.ἄ.

9) Ὁ συγγρ. οὐδόλως ἀσχολεῖται μετὰ τὴν μετανάστευσιν τῶν Ρωμαίων ἐκ τῆς Ρώμης καὶ τοῦ Λατίου πρὸς τὰς λοιπὰς περιοχὰς τῆς Ἰταλίας, τοῦτο δὲ παρεμποδίζει αὐτὸν ὅπως ἐξετάσῃ τὴν ἱστορίαν τῆς μεταναστεύσεως κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς Ρωμαϊκῆς ἱστορίας. Ἐξ ἑτέρου ὁ ἀποκλεισμός τῆς Gallia Cisalpina, τὴν ὁποίαν ἐσφαλμένως θεωρεῖ (σ. IX) ὡς ἀποτελοῦσαν τμήμα τῆς Ἰταλίας ἀπὸ τῶν χρόνων ἤδη τούτων, ἀποστερεῖ αὐτὸν τῆς δυνατότητος ὅπως ἐξετάσῃ τὴν μεταναστευτικὴν κίνησιν πρὸς μίαν τῶν μᾶλλον προτιμωμένων περιοχῶν. Ἀδικοιογήτως ἐπίσης παραλείπεται ἡ ἐξέτασις τῆς μεταναστεύσεως καὶ πρὸς ἄλλας περιοχὰς (ὡς π.χ. τῆς Σαρδηνίας, τῆς Συρίας, τῆς Αἰγύπτου, ὡς καὶ τῶν νήσων Χίου καὶ Κῶ κατὰ τοὺς πρὸ τοῦ Α' Μι-

θριδατικοῦ πολέμου χρόνους), περιλαμβάνεται δὲ (σσ. 68-75) ἡ Δαλματία μεταξὺ τῶν Δυτικῶν ἐπαρχιῶν.

10) Κατὰ τὴν παράθεσιν τῶν ἔργων τῆς νεωτέρας βιβλιογραφίας (σσ. XII-XIV) δὲν ἀναφέρει ὁ συγγρ. τὸ ἔτος καὶ τὸν τόπον ἐκδόσεως τῶν ἔργων. Λίσθητὴ τέλος εἶναι ἡ ἔλλειψις ἐπιλόγου, εἰς τὸν ὁποῖον ἔπρεπε νὰ ἀνακεφαλαιώνωνται τὰ συμπεράσματα τῆς ὅλης ἐργασίας.

Παρὰ τὰς ἐλλείψεις ταύτας, νομίζομεν ὅτι ἡ ἐργασία τοῦ Α. J. N. Wilson συμβάλλει σημαντικῶς εἰς τὴν καλυτέραν γνῶσιν τῶν ζητημάτων τῆς μεταναστεύσεως. Ἰδιαίτερος σημαντικὴ εἶναι ἡ συμβολή του διὰ τὴν μετανάστευσιν τῶν Ἰταλῶν εἰς τὴν Δύσιν, περὶ τῆς ὁποίας ἐλάχιστα μέχρι τοῦδε ἐγνωρίζομεν.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ Χ. ΣΑΡΙΚΑΚΗΣ

Salvatore Impellizzeri, La Letteratura bizantina da Costantino agli iconoclasti, Bari 1965, Dedalo Libri. Σελ. 388 [Università degli Studi di Bari. Istituto di Storia Medievale e Moderna. Saggi 5].

Ε' questa la seconda storia della letteratura bizantina che appare in Italia, a distanza di quasi 50 anni dalla prima¹. Non è neppure il caso di sottolineare la grande differenza che corre tra di esse: la letteratura del Montelatici è solo un breve compendio informativo non privo di sviste ed errori², quella dello Impellizzeri, condotta su ben diverse basi, è una vera storia della civiltà letteraria bizantina. Essa viene ad inserirsi opportunamente nel rinnovato clima di studi di bizantinistica di questi ultimi tempi. Lo Impellizzeri ha voluto darci una visione d'insieme e nello stesso tempo una interpretazione storica della civiltà letteraria bizantina, mettendo in risalto i tratti essenziali di essa e gli elementi costitutivi del mondo bizantino: ellenismo e cristianesimo. Inoltre la formazione e lo sviluppo della produzione letteraria sono viste alla luce delle vicende storiche, non avulse quindi dalle condizioni politiche e sociali che sono quelle che hanno determinato appunto la nascita di quella particolare cultura, la quale le rispecchia.

L'opera, purtroppo ancora non completa, si articola in tre parti: la prima va da Costantino a Giustiniano (pp. 41-175), la seconda da Giustiniano ad Eraclio (pp. 179-268), e la terza dalla morte di Eraclio agli iconoclasti (pp. 271-312). Segue una bibliografia scelta, molto aggiornata ed apre il volume, dopo una premessa (pp. 7-10), un'ampia introduzione (pp. 11-38); un accurato indice dei nomi (pp. 375-382), un indice sommario (pp.

1. G. Montelatici, *Storia della letteratura bizantina (324-1453)*, Milano 1916.

2. Vedi la rec. di S. G. Mercati in *Roma e l'Oriente* 8 (1918) 171 e sgg.

383-386) e una Errata corrige (pp. 387-388) chiudono il volume.

Nella parte introduttiva l'a. si sofferma sui motivi che determinarono la fondazione di Costantinopoli e sulla sua romanità, sul significato dell'inserimento della Chiesa cristiana nella vita dell'impero, sulla lingua adoperata nella «Nuova Roma», sulla tradizione classica nel mondo culturale bizantino, sul valore dell'insegnamento superiore e per ultimo sui periodi della letteratura bizantina.

Questa, in base a considerazioni di storia culturale, è divisa dall'a. in quattro periodi principali che non coincidono, tranne il primo, con quelli della storia politica dati dallo Stein in base alla struttura economica e statale dell'impero. Nel presente volume sono trattati soltanto due dei quattro periodi in cui l'a. divide la letteratura bizantina: cioè il primo che va dalla fondazione di Costantinopoli (330) alla morte di Eraclio (641) — suddiviso a sua volta in due parti — e il secondo dalla metà del VII secolo alla metà del IX, cioè dalla morte di Eraclio alla fine della crisi iconoclastica (843).

E' merito dello Impellizzeri aver inserito ampi capitoli introduttivi di storia politica che illuminano di volta in volta i particolari aspetti della cultura. Belle pagine sono dedicate alla formazione del mondo bizantino, alle eresie, al monachesimo, all'assimilazione del mondo classico da parte dei Cappadoci, alla politica di Giustiniano, alla storiografia, alla crisi iconoclastica.

L'a. si prefigge di dare al lettore non un repertorio, ma una storia della letteratura, e noi crediamo che abbia felicemente raggiunto lo scopo. Egli sottolinea l'essenziale e spesso riesce con poche parole a darci un quadro chiaro o di vicende politiche o dell'opera di un autore, indicando con perspicuità pregi e difetti dell'una o i moventi delle altre. Molto felici sono talune sue espressioni, sia come quando afferma che «*Basilea ed Ecclesia* furono i poli attorno a cui gravitò tutta la civiltà bizantina» (p. 19), «condizionato tutto dalla vita religiosa, il mondo bizantino risolve nella ortodossia anche i problemi politici» (p. 31), che sono concetti fondamentali, o quando sottolinea «la disperazione per l'estremo crollo di un sogno amorosamente vagheggiato» (p. 104) di Libanio, o quando del poemetto di Museo dice che «ha il fascino degli ultimi fiori di una stagione che finisce» (p. 168).

Non possiamo dare, ovviamente, che un'idea sommaria del contenuto, ma abbiamo cercato di indicare al lettore i principi sui quali si è fondato l'a. nella composizione della sua opera.

Lo Impellizzeri con ammirevole quanto rara modestia nella sua premessa chiede venia al lettore delle mende e delle omissioni. Io mi permetto di segnalargli qualche omissione e talune lievi sviste. L'a. afferma (p. 88) che «anacoresis» significa «letteralmente ascesa verso il deserto». In ἀναχώρησις ἀνά non ha il significato che gli attribuisce l'a. e la parola significa semplicemente

«partenza, ritiro», e specificatamente indica l'allontanarsi dalla società, l'appartarsi dal mondo e il ritirarsi in un luogo solitario per darsi alla meditazione, vedi del resto la definizione data da Evagrio Pontico: «τὴν γὰρ ἀναχώρησιν μελέτην θανάτου καὶ φυγὴν τοῦ σώματος οἱ πατέρες ἡμῶν ὀνομάζουσιν», citato da G. W. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon* (Oxford 1961), s.v.

Il trattato contro i monofisiti di Teodoreto di Cirro, «Ἐρανιστής», è tradotto (p. 158) con «Mendicante». Non mi sembra che ἔρανιστής abbia questo significato, ma bensì quello di «compilatore, raccoglitore di sentenze, di brani» tratti da diversi autori, e lo stesso Teodoreto dice «ἐκ πολλῶν γὰρ ἀνοσίων ἀνθρώπων ἔρανισάμενοι τὰ δύστηνα δόγματα...», vedi Lampe s.v.

L'affermazione recisa di p. 215 «Con l'adattamento di poesia della Siria alla lingua greca, il bizantinismo mostra ancora una volta la sua capacità di assimilazione e di fusione di elementi diversi, la sua vocazione a un sincretismo culturale che gli deriva dall'ellenismo» è in contrasto con il tono ipotetico del periodo della pagina precedente: «Si pensa quindi che Romano avrebbe introdotto nella liturgia bizantina e adattato alla lingua greca antecedenti della poesia ecclesiastica siriana».

La sconfitta inflitta agli Arabi nel 678 fu dovuta — è detto a p. 272 — «oltre all'eroismo di Costantino» ad «una specie di arma segreta, il cosiddetto *fuoco greco*». In verità aveva diverse denominazioni: θαλάσσιον πῦρ (fuoco marino), ὑγρὸν πῦρ (fuoco liquido), Μηδικὸν πῦρ (fuoco persiano), ἐσκευασμένον πῦρ (fuoco preparato), ed infine ρωμαϊκὸν πῦρ «fuoco greco», «ignis graecus» come lo tradusse Markos Graikòs¹.

Maggiore oculatezza occorreva prestare per talune opere citate nella bibliografia: così per esempio per Giuseppe Innografo (p. 374) si cita, tra l'altro, «T. Xydes, Ἴωσήφ ὁ ὕμνογράφος, in Ὁ Ἐφημέριος». Manca l'indicazione delle pagine, ed inoltre nell'annata indicata (sono più di 600 pagine) non v'è nessun articolo su Giuseppe Innografo. Anche H. G. Beck (*Kirche und theologische Literatur...*, München 1959, p. 602 nota 1) ha la stessa indicazione, però precisa che il lavoro è un *tirage à part* di 11 pagine. Alla stessa maniera viene citato da F. Dölger (*Byzant. Zeitschr.* 49 [1956] 477). L'articolo in questione si trova a pp. 238 - 246 dell'annata 1956 del suddetto periodico. Più significativo è quest'altro esempio a proposito di Giorgio Monaco (p. 371) : si cita «N. P. Andriotes, Συνακτικὰ καὶ μορφολογικά, in Ἑλληνικά, 12 (1952) 15-25 (sul testo e sulla lingua)». Purtroppo in questo articolo si trova ben poco che riguardi il testo e la lingua di Gior-

1. Vedi C. Zenghelis, *Le feu grégeois et les armes à feu des Byzantins*, in *Byzantion* 7 (1932) pp. 265-286, e A. Dain, *Appellations grecques du feu grégeois*, in *Mélanges de philologie... offerts à Alfred Ernout*, Paris 1940, pp. 121-127.

gio Monaco! Esso è diviso in quattro parti e la prima di queste, che è appunto quella citata da Impellizzeri, ha come sottotitolo «Ἡ ὀνομαστικὴ ἀντὶ κληρικῆς στῆ μεσαιωνικὴ καὶ νέα ἑλληνικὴ». Andriotis dopo una breve introduzione analizza rapidamente alcuni passi di autori classici, passa poi alla *Koinè* ellenistica e subito dopo ai cronografi bizantini, i quali usano anche il nominativo invece del vocativo, alcuni per imitazione di autori antichi ed altri per influsso di testi sacri cristiani, e a questo punto cita (p. 19) un esempio traendolo da Giorgio Monaco: «αἰ εὐχαί σου, ὁ μέγας, τοὺς φίλους σου ἠσβόλωσαν». Non c'è altro in questo articolo che si riferisca a Giorgio Monaco. L'articolo viene pure citato, a proposito di Giorgio Monaco, da G. Moravesik, *Byzantinoturcica I*, Berlin 1958, p. 280.

La bibliografia è ricca ed aggiornata; essa «implicava», come dice giustamente lo Impellizzeri, «una scelta». Ma si sarebbe desiderato vedere inclusa in essa qualche altra opera, che meritava di essere citata, come per es. «Byzantinisches Archiv» I-V (1898-1911), VI-IX (1914-1927), fondato da K. Krumbacher, «Jahrbuch für Antike und Christentum» dal 1958 e sgg. sino ad oggi arriva a 8/9 (1965-1966), edito da Fr. J. Dölger. La rivista «Ἑλληνικά» (p. 323) è uscita ad Atene dal 1928 al 1939, ma dal 1952, cioè dal vol. XII sino ad oggi, esce a Tessalonica. Della rivista «Byzantinobulgarica» (p. 323) sono usciti sinora due volumi I (1962) e II (1966). Della antologia di Trypanis (p. 325), «Medieval and Modern Greek Poetry» è uscita la seconda edizione (Oxford 1964).

Ci auguriamo che lo Impellizzeri porti a termine quanto prima l'opera così felicemente iniziata, colmando una lacuna esistente nella cultura italiana, e non solo italiana.

GIUSEPPE SPADARO

Ἰωάννου Φουντούλη, Τὸ λειτουργικὸν ἔργον Συμεὼν τοῦ Θεσσαλονίκης (Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ θεωρίαν τῆς θείας λατρείας), Θεσσαλονίκη 1966. Σελ. 180.

Ὁ Ἰωάννης Φουντούλης εἶναι γνωστὸς εἰς τὸν θεολογικὸν κόσμον ἐκ τῶν πολλῶν δημοσιευμάτων του, τὰ ὅποια ἀναφέρονται εἰς τὸν κλάδον τῆς λειτουργικῆς. Ἡ παροῦσα μελέτη, ἡ ὅποια καὶ ἀπετέλεσε τὴν ἐπὶ ὑψηθεσίᾳ διατριβὴν του εἰς τὴν ἑδραν τῆς Ὀμιλητικῆς καὶ Λειτουργικῆς, συνιστᾷ πολῦτιμον συμβολὴν ὄχι μόνον εἰς τὸν κλάδον τῆς εἰδικότητος τοῦ συγγραφέως, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν τομέα τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Γραμματολογίας. Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης, γεννηθεὶς περὶ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰῶνος εἰς Κωνσταντινούπολιν, διεκρίθη ὡς συγγραφεὺς δογματικῶν καὶ λειτουργικῶν ἔργων, εἶναι δὲ ὁ τελευταῖος σπουδαῖος ἐρμηνευτῆς τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν καὶ συντάκτης ἐκκλησιαστικῶν εὐχῶν καὶ ὕμνων. Δυστυχῶς δὲν ἔχομεν ἀκόμη ἐκδεδομένα ἅπαντα τὰ συγγράμματα του, διὰ τὴν ἐκτιμῆσώμεν ἀκριβῶς τὸ ἔργον του. Ἄλλ' ὁ συγγρ.

κατὰ τὴν σύνταξιν τῆς μετὰ χειρᾶς μελέτης ἐχρησιμοποίησε καὶ τὰ ἀνέκδοτα συγγράμματα τοῦ Συμεών, οὕτω δὲ κατώρθωσε νὰ προσφέρῃ πλήρη εἰκόνα τοῦ λειτουργικοῦ ἔργου τοῦ ἱεράρχου τῆς Θεσσαλονίκης. Ἐξ ἄλλου μετὰ χαρᾶς πληροφορούμεθα τὴν πρόθεσιν τοῦ συγγρ., ὅπως ἐκδώσῃ προσεχῶς τὰ ἀνέκδοτα λειτουργικὰ ἔργα τοῦ Συμεών (σελ. 27, σμ. 1), καὶ εὐχόμεθα νὰ πραγματοποιήσῃ τοῦτο συντόμως.

Ἡ πραγματεία διαιρεῖται εἰς δύο μέρη. Εἰς τὸ πρῶτον, ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Τὰ λειτουργικὰ συγγράμματα τοῦ Συμεών» (σελ. 29–114), ὁ συγγρ. παρουσιάζει τὰ ἐκδεδομένα καὶ ἀνέκδοτα συγγράμματα καὶ ἐξετάζει προβλήματα ἀναφερόμενα εἰς τὴν γνησιότητα, τὸν χρόνον συγγραφῆς, τὴν χειρόγραφον παράδοσιν καὶ τὴν πρὸς ἄλληλα σχέσιν αὐτῶν. Ἀντιθέτως πρὸς τὰ μέχρι σήμερον πιστευόμενα, ἀποδεικνύει ὅτι ἡ Ἑρμηνεία ἐγράφη πρὸ τοῦ Διαλόγου, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ δύναται νὰ προσδιορίσῃ ἀκριβέστερον τὸν χρόνον συντάξεως αὐτῆς (σελ. 32). Ἰδιαιτέρον ἐνδιαφέρον προκαλεῖ ἡ παρουσίασις καὶ ἀνάλυσις τοῦ περιεχομένου τῶν ἀνεκδότων λειτουργικῶν συγγραμμάτων τοῦ Συμεών· α') Τάξις, β') Ἐκθεσις, γ') Ὑποτύπωσις, δ') Ψαλτήριον, ε') Ὀκτώηχος, στ') Διάταξις, ζ') Εὐχολόγιον, η') Τροπάρια καὶ Κανόνες.

Εἰς τὸ δεύτερον μέρος, ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Ἡ συμβολὴ τοῦ Συμεών εἰς τὴν ἐρμηνείαν καὶ ἐξέλιξιν τῆς θείας λατρείας» (σελ. 115–169), ὁ συγγρ. μελετᾷ συστηματικῶς τὸ λειτουργικὸν ἔργον τοῦ Συμεών. Οὕτως ἐξετάζει αὐτὸν ὡς ὑπομνηματιστὴν τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν, ὡς συντάκτην τυπικοῦ, ὡς συγγραφέα εὐχῶν καὶ ὡς ὕμνογράφον.

Ὁ Συμεών ὡς ὑπομνηματιστὴς τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν στηρίζεται εἰς τὰ ὑπὸ τὸ ὄνομα Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου φερόμενα συγγράμματα, εἰς Μάξιμον τὸν Ὁμολογητὴν καὶ εἰς ἄλλους βυζαντινοὺς ὑπομνηματιστάς, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ἀκολουθῇ αὐτοὺς δουλικῶς. Ὡς συντάκτης τυπικοῦ συνδυάζει τὴν προσήλωσιν εἰς τὰς παραδεδομένας λειτουργικὰς μορφὰς μετὰ μεταρρυθμιστικῶν προσπαθειῶν. Βεβαίως οὗτος ἀνήκει εἰς τὴν τάξιν τῶν συντηρητικῶν θεολόγων. Διακρίνων ὅμως ἐνίοτε καὶ ἐσφαλμένας λειτουργικὰς παραδόσεις εἰς ἀρχαίας λειτουργικὰς μορφὰς ἢ ἀναγνωρίζων τὴν ἀσθένειαν τοῦ λαοῦ προβαίνει εἰς λειτουργικὰς ἀναθεωρήσεις καὶ μεταρρυθμίσεις. Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Συμεών διετηρεῖτο ἀκόμη εἰς τὸν ἱερὸν ναὸν τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας ἐν Θεσσαλονίκῃ τὸ καλούμενον «ἀσματικὸν τυπικόν», τὸ ὁποῖον ἐτελεῖτο παλαιότερον εἰς τοὺς ἐνοριακοὺς ναοὺς, ἀλλ' εἶχεν ἤδη παραμερισθῆ ὑπὸ τοῦ μοναχικοῦ τυπικοῦ. Ὁ Συμεών προέβη εἰς κάθαρσιν καὶ πλουτισμὸν τοῦ τυπικοῦ αὐτοῦ διὰ τῆς εἰσαγωγῆς τροπαρίων καὶ κανόνων ἐκ τῶν μοναστικῶν ἀκολουθιῶν, οὕτω δὲ προσέδωκεν εἰς αὐτὸ μεγαλυτέραν δύναμιν, διὰ νὰ ἀνταγωνισθῇ τὸ μοναχικὸν τυπικόν. Δυστυχῶς ὅμως διὰ τῆς ἀλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ τῆς μετατροπῆς τοῦ καθεδρικοῦ αὐτῆς ναοῦ εἰς μουσουλμανικὸν τέμενος διεκόπη ἡ λαμπρὰ αὕτη παράδοσις καὶ ἐκυριάρχησε τὸ μοναχικὸν τυπικὸν ὀριστικῶς καὶ εἰς τὰς κοσμικὰς ἐκκλησίας. Τέλος τὸ εὐχολογικὸν καὶ τὸ ὕμνολογικὸν ἔργον τοῦ Συμεών παρουσιάζεται ἀρκούντως ἀξιόλογον καὶ πρωτότυπον, ἀποσκοπεῖ δὲ εἰς τὴν κάλυψιν βασικῶν λειτουργικῶν ἀναγκῶν τῆς ἐποχῆς του.

Κατὰ τὴν σύνταξιν τοῦ ἔργου του ὁ συγγρ., παρασυρόμενος ἐνίοτε ὑπὸ ἐγκωμιαστικῆς διαθέσεως, ἄλλοτε ὑπερβάλλει τὰς ἀρετὰς τοῦ ὑπ' αὐτοῦ ἐξεταζομένου θεολόγου καὶ ἄλλοτε ἀποσιωπᾷ μειονεκτήματα τοῦ ἔργου του. Παρὰ ταῦτα ὅμως ἡ ὑπ' αὐτοῦ παρεχομένη γενικὴ εἰκὼν περὶ τοῦ λειτουργικοῦ ἔργου Συμεὼν τοῦ Θεσσαλονίκης εἶναι ἐπιτυχής.

Ἡ ἀνάγκη λειτουργικῆς ἀναγεννήσεως, πάντοτε βεβαίως ἐπὶ τῆς γραμμῆς τῶν πηγῶν τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως, κατέστη ἤδη συνειδητὴ εἰς τοὺς θεολογικοὺς καὶ ἐκκλησιαστικοὺς κύκλους. Ἐνεκα τούτου καὶ ἡ ἀνάγκη πρὸς ἐξέτασιν τῶν συγγραφέων οἱ ὅποιοι ἠσκολήθησαν μὲ τὴν θείαν λατρείαν εἶναι ἐπιτακτικὴ, ἡ δὲ συμβολὴ τοῦ κ. Φουντούλη πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην εἶναι προφανής. Πιστεύομεν ὅτι οὗτος θὰ δλοκληρώσῃ τὸ ἔργον του διὰ τῆς ἐξαγωγῆς χρησίμων περισιμάτων πρὸς βελτίωσιν τῆς λειτουργικῆς καταστάσεως τῆς ἐποχῆς μας.

Γ. Ι. ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΗΣ

Catalogo di manoscritti greci esistenti nelle Biblioteche italiane
a cura di *Elpidio Mioni*. Roma, Istituto Poligrafico dello Stato. Libreria dello Stato [1965], 2 τόμοι. Σελ. XVI, 610.

Δὲν ἔχουμε ἀκόμη καταλόγους ἀπὸ πολλὰς συλλογὰς ἑλληνικῶν χειρογράφων· καὶ αὐτὸ σημαίνει ὅχι μόνον ὅτι πολλὰς συλλογὰς δὲν ἔχουν ἀκόμη τὸν κατάλογόν τους, ἀλλὰ καὶ ὅτι πολλῶν οἱ περιγραφὲς βρῖσκονται ἀπρόσιτες σὲ ἀπαρχαιωμένους ἐκδόσεις ἢ σὲ δυσεύρετα παλιὰ περιοδικά. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς καταλόγους εἶναι συνταγμένοι μὲ σύστημα πού σήμερον θεωρεῖται ἀνεπαρκὲς ἢ μὲ τέλεια ἀγνοία κανόνων περιγραφῆς χειρογράφων ἢ ἀκόμη εἶναι σύντομοι τόσο, πού στὸ τέλος ἡ ἀναγραφή καταντᾷ ἀπλὴ ἀπαρίθμηση. Οἱ ἀπαιτήσεις μας λοιπὸν γιὰ τοὺς καταλόγους χειρογράφων εἶναι πολλαπλές: Πρῶτα πρῶτα βέβαια νὰ γίνουσι κατάλογοι ὅπου δὲν ὑπάρχουν, ὕστερα νὰ ἀνατυπωθοῦν οἱ δυσεύρετοι, νὰ συγκρινωθοῦν οἱ σκορπισμένους σὲ περιοδικὰ περιγραφές, νὰ ξαναεκδοθοῦν οἱ ἀνεπαρκεῖς ἢ περιληπτικοὶ κατάλογοι. Καὶ εἶναι εὐχάριστο πὼς ἔχουμε ἐνδιαφέρουσες προσπάθειες πρὸς ὅλες αὐτὰς τὰς κατευθύνσεις. Παράδειγμα οἱ φωτοτυπικὲς ἐπανεκδόσεις τῶν καταλόγων τοῦ Escorial (Miller) στὸ Amsterdam, 1966, καὶ τῆς Φλωρεντίας (Mediceo-Laurentiana) στὴ Λιψία, 1961, οἱ νέοι κατάλογοι γιὰ τὰ χφφ τοῦ Παρισιοῦ (Supplément καὶ Fonds Coislin), τῆς Βιέννης καὶ τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βενετίας. Στους νέους αὐτοὺς καταλόγους ἀνήκει καὶ τὸ δίτομο ἔργο τοῦ κ. Mioni, πού συμπληρώνει ἑλλειπτεῖς καταλόγους, ξανατυπώνει δυσεύρετους, προσθέτει περιγραφὰς νέων χφφ σὲ γνωστὰς συλλογὰς καὶ ἀντικαθιστᾷ πάνω ἀπὸ ἑκατὸ παλαιότερα δημοσιεύματα. Ἔτσι ὁ ἐρευνητὴς ἔχει σήμερον τὴν εὐχέρεια νὰ βρῇ στὸ βιβλίον αὐτὸ ὅτι δὲν περιέχεται στους μεγάλους καταλόγους, στὸ ἔργο δηλ. τοῦ E. Martini, *Catalogo di manoscritti esistenti nelle biblioteche italiane*, 2 τόμοι, Μιλάνο 1893-96 καὶ 1902, καὶ στὴ σειρά τῶν «*Studi Italiani di Filologia Classica*», τόμ. I-VI (1893-98) καὶ IX-X (1901-1902), καθὼς καὶ σ' ἓνα δυὸ ἄλλα μικρότερα δημοσιεύματα.

Τὸ ἔργο εἶναι μεγάλο· περιγράφει 349 κώδικες ἀπὸ 73 ἰταλικές βιβλιοθήκας, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους 60 ἄγνωστους. Κοντὰ στ' ἄλλα χειρόγραφα ποὺ μνημονεύονται ὡς ἀξιοσημεῖωτα (σελ. VI-VII) ἄς προστεθῆ καὶ ἡ Γραμματικὴ τοῦ Κ. Λασκάρεως, σὲ χειρόγραφο τοῦ 1466 (ἀρ. 13, Bergamas. Bibl. Communalis, Δ 6, 29, φφ. 143-169^v, κολοβό), δέκα χρόνια παλαιότερο ἀπὸ τὴν ἔκδοσιν.

Οἱ πόλεις εἶναι δοσμένες μετ' ἀλφαβητικὴν σειράν. Πρὶν ἀπὸ τὸν κατάλογο προηγεῖται πῖνακας τῶν χφφ καὶ πρὶν ἀπὸ κάθε βιβλιοθήκην σύντομο πληροφορικὸν σημείωμα. Οἱ περιγραφές δίνουν ἀύξοντα γενικὸ ἀριθμὸν τοῦ καταλόγου, ὄνομα βιβλιοθήκης καὶ εἰδικὸν ἀριθμὸν, παλαιογραφικὴν περιγραφήν, περιεχόμενα, βιβλιογραφία. Στὸ τέλος τοῦ δευτέρου τόμου ὑπάρχει εὐρετήριον ἔργων ἀνέκδοτων ἢ λίγῳ γνωστῶν (σελ. 533-548) καὶ εὐρετήριον ὀνομάτων καὶ πραγμάτων λεπτομερέστατον (σελ. 549-607).

Εἶναι φανερὸν ὅτι ἔχομε νὰ κάνουμε μετ' μιὰ δύσκολην ἔργασίαν, πολῦτιμον ἀπόκτημα, ποὺ ἀνταποκρίνεται στίς ἀπαιτήσεις τῆς σύγχρονης κωδικολογίας.

Φυσικά, ὅποιος διαβάσει ἑτοιμὸν ἕνα τέτοιον ἔργο ἔχει τὴν δυνατότητα νὰ προχωρήσῃ σὲ μερικὰς λεπτομέρειας καὶ νὰ βοηθήσῃ στὴν καλύτερην κατανόησιν μερικῶν πραγμάτων. Ἔτσι, χωρὶς νὰ θέλομε νὰ ὑποτιμήσομε καθόλου τὸν κατάλογο, θὰ μπορούσαμε νὰ κάνουμε μερικὰς παρατηρήσεις: Ὁ ἀρ. 2 (Agrigentinus, Bibl. Lucchesiana, Π 1, 12 B 23) πρέπει νὰ χρονολογηθῆ στὸν 16ο καὶ ὄχι στὸν 17ο αἰῶνα· ὁ κτήτορας του, Ἰωάννης Κοδομηνός, ἱερέας, εἶναι ὁ βιβλιογράφος τοῦ Vat. Gr. 1190, ἔτ. 1542 (βλ. Vogel-Gardthausen, σελ. 174). Ὁ ἀρ. 223 (Planensis, Ecclesia s. Demetrii, 4) στὴν σημείωσιν τοῦ βιβλιογράφου δίνει τὴν λέξιν *ἐτελειογραφεῖθη* (τὸ παρὸν νόμιμον), ποὺ ἀναφέρεται φυσικά στὴν ἀντιγραφήν τοῦ χειρογράφου καὶ σημαίνει «τελείωσε τὸ γράψιμον» καὶ δὲν ἔχει καμιά σχέσιν μετ' τὴν μετάφρασιν τοῦ ἔργου στὴν νεοελληνικὴν γλῶσσαν. Γιὰ τὸ παρανέγνωσμα *β(αθεί)ας* (ἀντὶ δευτέρας) *Μακεδονίας* στὸ ἴδιον χφφ. βλ. Λ. Π ο λ ί τ η, ἐδῶ παραπάνω σελ. 429.

Εἶναι περιττὸν νὰ ἀσχοληθῆ κανεὶς καὶ μετ' ἄλλας λεπτομέρειας· τὸ ἔργο εἶναι πολῦτιμον καὶ εὐχόμεσθε γρήγορα νὰ ἔχομε κάτι ἀντίστοιχον καὶ γιὰ τὰ χειρόγραφα τῶν ἑλληνικῶν βιβλιοθηκῶν καθὼς καὶ ὅλων γενικῶν τῶν βιβλιοθηκῶν.

ΕΛΕΝΗ Δ. ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ

Emel Esin, Aspekts of Turkish Civilisation in Cyprus, Ankara 1965. 8ο Μ., Σελ. 83. [Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Yayınları 14].

Τὸ βιβλίον εἶναι ἔκδοσιν τοῦ Ἰνστιτούτου Ἑρεῦνης τοῦ Τουρκικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ τυπώθηκε στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ἀγκύρας (σελ. [2]) ἢ τοῦ Ὑπουργείου Ἐθνικῆς Παιδείας στὴν Κωνσταντινούπολιν (ἑσώφυλλον τέλους). Ὁ Πρόλογος, μετ' τὸν τίτλον *Address to the Reader*, ἐπικαλεῖται τὴν συμπάθειαν τοῦ ἀναγνώστη γιὰ τὰ μαρτύρια

τῶν Τούρκων τῆς Κύπρου καὶ γιὰ τὴ μοῖρα τῶν μνημείων τοῦ τουρκικοῦ πολιτισμοῦ στὴν Κύπρο. Ἀμέσως ἀπὸ τὴν ἀρχὴ καταλαβαίνει ἓνας ὄχι ἀφελῆς ἀναγνώστης πὼς τὸ βιβλίο εἶναι κάθε ἄλλο παρὰ μιὰ σοβαρὴ παρουσίαση ἔργων τέχνης καὶ πολιτισμοῦ, ὅπως θέλει νὰ δείξῃ ὁ τίτλος του. Αὐτὸ πὺ ἀποκλειστικὰ ἐνδιαφέρει τὸν Πρόλογο εἶναι νὰ πληροφοροῦν τὸν ἀνειδοποίητο ἀναγνώστη ὅτι τὰ ἀθῶα παιδιὰ καὶ οἱ ἄρρωστοι καὶ ἀδύνατοι καὶ οἱ γέροι εἶναι τὰ θύματα τῆς ἐλληνικῆς βαρβαρότητας στὴν Κύπρο (παραπομπὴ στὶς εἰκόνες 33 καὶ 34 τοῦ βιβλίου).

Κάτω ἀπὸ τὸν τίτλο «Historical Background» μπορεῖ κανεὶς μαζὶ μὲ ἄλλα νὰ πληροφορηθῆ πὼς ἡ οὐμανιστικὴ πλευρὰ τοῦ τουρκικοῦ πολιτισμοῦ στὴν Κύπρο εἶναι τὸ ἴδιο παλιὰ (προηγῆθηκε σχόλιο γιὰ τὴν ἐπικὴ ἐποχὴ στὴ λογοτεχνία καὶ στὴν τέχνη) καὶ δὲν διστάζει νὰ ἐνισχύσῃ τὴν ἀντίσταση τῶν Τουρκοκυπρίων ἐνάντια στὴν ἐλληνικὴ ὑποδούλωση (σελ. 6).

Στὸ κεφάλαιο «The Turkish Monuments of Cyprus» μαθαίνουμε πὼς μερικὰ μνημεῖα μετὰ τὸ 1958, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς «ἀντιτουρκικῆς τρομοκρατίας», βομβαρδίστηκαν ἢ κάηκαν, καὶ ὅτι ὑπὸ τὶς σημερινὲς δυσβάσταχτες συνθῆκες δὲν ἦταν δυνατὸ στὴ συγγραφέα τοῦ βιβλίου νὰ πάρῃ ἐγχρωμα slides ἢ καλὲς φωτογραφίες τῶν μνημείων πὺ ἀπομένουν (σ. 8). Σὲ ἄλλο σημεῖο πάλι (σ. 9) γίνεται λόγος γιὰ «κατοχὴ» τῆς Κύπρου ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς, τοὺς Σταυροφόρους καὶ τοὺς Βενετούς.

Τὸ κύριο μέρος τοῦ βιβλίου εἶναι οἱ εἰκόνες τῶν σελίδων 17-81. Ἄλλὰ κι ἐδῶ τὰ πράγματα δὲν ἀνταποκρίνονται πάντα στὶς ὑποσχέσεις τοῦ τίτλου: Ἡ εἰκὼνα 1 π.χ. παρουσιάζει μιὰ μικρογραφία ἀπὸ χειρόγραφο τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Τορκαρι (στὴν Κωνσταντινούπολη) καὶ εἰκονίζει ἓνα τζαμί σὲ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή πὺ καθιερώθηκε ἀπὸ τοὺς Σελτζούκους στὴν Ἀσία καὶ στὴν Ἑγγύς Ἀνατολή. Καμιά συγκεκριμένη σχέση μὲ τὴν Κύπρο. Οἱ εἰκόνες 2, 3, 4 εἶναι μικρογραφίες ἀπὸ χειρόγραφα τοῦ Τορκαρι καὶ παριστάνουν σκηνὲς ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ σουλτάνου Σελῆμ Β', στοῦ ὁποῖου τὴν ἐποχὴ οἱ Τοῦρκοι πῆραν τὴν Κύπρο ἀπὸ τοὺς Βενετούς καὶ ἄρχισαν νὰ χτίζουν μνημεῖα σ' αὐτὴν! Τὸ ἴδιο καὶ οἱ εἰκόνες 9 καὶ 10 εἶναι μικρογραφίες ἀπὸ χειρόγραφα. Στὴν πρώτη εἰκονίζεται ἡ μητέρα τοῦ Μωάμεθ καὶ ἡ Umm Harām (ἡρωίδα τοῦ μωαμεθανισμοῦ, πὺ κατὰ τὴν παράδοση πέθανε ἀπὸ δυστύχημα στὴν Κύπρο), στὴ δευτέρη ἓνα καράβι τοῦ τουρκικοῦ στόλου καὶ ἓνα βενετσιάνικο. Ἡ εἰκ. 22, ἀπὸ χφ τοῦ Τορκαρι πάλι, εἰκονίζει ἓναν δερβίση, καὶ οἱ 23 καὶ 24 σκηνὲς ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ Lala Mustafa Paşa, πὺ δὲν ξέρω ποιὰν ἄλλη σχέση ἔχει μὲ τὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι ἦταν ἀρχηγὸς τοῦ τουρκικοῦ στόλου στὰ 1571 (τὸν καιρὸ δηλ. πὺ οἱ Τοῦρκοι πῆραν τὴν Κύπρο). Οἱ εἰκ. 33 καὶ 34 τέλος δείχνουν νεκροὺς, σκοτωμένους ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας «τρομοκράτες» (παραπομπὲς σὲ πλούσια βιβλιογραφία σχετικὴ μὲ τὸ θέμα αὐτό).

Ὁ ἀναγνώστης πὺ εἶναι σὲ θέση νὰ κρίνῃ ἀντικειμενικὰ τὸ βιβλίο ξέρεῖ πὼς ἔχει νὰ κἀνῃ μὲ ἀπάτη. Ὁ τίτλος μιᾶ γιὰ ἔργα πολιτισμοῦ, τὸ περιεχόμενον δίνει μετρημένους πληροφορίες γιὰ τὰ μνημεῖα αὐτά, μερικὰ τοῦ 16ου αἰῶνα, ἄλλα τοῦ 19ου (δὲν ξέρω πραγματικὰ ἂν μπορῆ κανεὶς νὰ μιᾶ πάντα γιὰ μνημεῖα προκειμένου γιὰ ἓνα χάνι, ἓναν

τάφο, ένα ύδραγωγείο), και σημαντικό βάρος στην άνθρακτική προπαγάνδα. Ἄλλὰ ὅλα αὐτὰ γιὰ ὅποιον ἔχει τὴ δυνατότητα ἢ τὴ διάθεση νὰ κρίνῃ. Τί θὰ γίνῃ μὲ τις βιβλιοθήκες καὶ τοὺς ἀνύποπτους ἰδιῶτες τῆς Εὐρώπης καὶ ὅλου τοῦ κόσμου, ποὺ ἀγοράζουν ἢ διαβάζουν τὸ βιβλίο παρασυρμένοι ἀπὸ τὸν ἀπατηλὸ τίτλο του; Καὶ πῶς θὰ εἶναι σὲ θέση νὰ καταλάβῃ ὁ ἀπροειδοποίητος ἀναγνώστης μὲ πόση πονηριὰ παρουσιάζεται μέσα σ' αὐτὸ ἕνας «πολιτισμὸς» ποὺ κινδυνεύει ἀπὸ τὰ βάρβαρα χέρια τῶν Ἑλλήνων τρομοκρατῶν τῆς Κύπρου;

ΕΛΕΝΗ Δ. ΚΑΚΟΥΤΑΙΔΗ

Τη λ. Μ. Κατσογιάννη, Περὶ τῶν Βλάχων τῶν ἐλληνικῶν χωρῶν. Β'. Ἐκ τοῦ βίου καὶ τῆς ἱστορίας τῶν Κουτσοβλάχων ἐπὶ τουρκοκρατίας, Θεσσαλονίκη 1966. Σελ. 119. [Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη, 23].

Ὁ συγγρ. μᾶς εἶναι γνωστὸς καὶ ἀπὸ τὸ πρῶτο μέρος τοῦ ἔργου του: «Περὶ τῶν Βλάχων τῶν ἐλληνικῶν χωρῶν. Α'. Συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν τῆς καταγωγῆς τῶν Κουτσοβλάχων», ποὺ δημοσιεύθηκε τὸ 1964 στὴν ἴδια σειρὰ τῆς «Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης» μὲ ἀρ. 22¹. Ἐκεῖ τὸν ἀπασχολοῦσε τὸ πολυσυζητημένο, ἀλλὰ πάντοτε ἐνδιαφέρον, πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τῶν Κουτσοβλάχων, γιὰτι καὶ ὁ ἴδιος ὁ μακαρίτης Κατσογιάννης αἰσθανόταν τὴν ἀνάγκη νὰ πάρῃ θέση μπροστὰ σ' αὐτὸ τὸ κατὰ κάποιον τρόπο προσωπικὸ θέμα.

Ὅστερ' ἀπὸ μελέτη διαφόρων γνωμῶν καὶ ἀπόψεων ὁ Κατσογιάννης κατέληγε στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ «πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τῶν Κουτσοβλάχων εἶναι μᾶλλον γλωσσικὸ παρὰ ἐθνολογικὸ» καὶ ὅτι «οἱ Κουτσοβλάχοι εἶναι αὐτόχθονες κάτοικοι τῶν σημερινῶν περιοχῶν ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων ὑποστάντες εἰς μικρότερον, συγκριτικῶς πρὸς τοὺς ἄλλους Ἑλληνας, βαθμὸν τὴν ἐκ τῆς ἐπιμειξίας ἀλλοίωσιν τοῦ γένους αὐτῶν καὶ λόγῳ συνθηκῶν καὶ λόγῳ αὐστηρῶν ἐνδοφυλετικῶν ἀρχῶν».

Τὴ ζωὴ λοιπὸν τῶν Ἑλλήνων αὐτῶν καὶ τοὺς ἀγῶνες γιὰ τὴ διατήρησιν τῆς ἀμφισβητούμενης ἐθνικότητάς τους ἔρχεται νὰ ἐξετάσῃ ὁ συγγρ. μὲ τὸ Β' μέρος τοῦ ἔργου του, τὸ ὁποῖο ὅμως δὲν εὐτύχησε νὰ τὸ δῇ δημοσιευμένο. Ἔτσι τὴν ἐκδοσὴν τοῦ νέου βιβλίου τὴν ἀνέλαβαν, ἐν εἴδει μνημοσύνου, μὲ ξεχωριστὴ φροντίδα τὰ παιδιὰ του ἐκπληρώνοντας τὸν θερμὸ του πόθο.

Στὸν πρόλογο τοῦ ἔργου, γραμμένον ἀπὸ τὴν κόρη τοῦ συγγρ. κ. Φανὴ Δεληγιάννη, ἀναφέρονται οἱ λόγοι ποὺ τοῦ ἔδωσαν τὴν πρώτη ὄθησιν γιὰ τὴ συγκέντρωσιν τοῦ ὕλικου: ὁ μεγάλος πόνος γιὰ τὴν πατρίδα ποὺ χάθηκε καὶ ἡ ἐπιθυμία νὰ προβληθῇ ἢ συμβολῇ τῶν Κουτσοβλάχων στὴ διαμόρφωσιν καὶ στοὺς ἀγῶνες τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ. Πραγματικά, διάχυτη εἶναι μέσα στὶς σελίδες τοῦ βιβλίου ἡ πίκρα γιὰ τὴν πα-

1. Βλ. βιβλιοκρισία τοῦ Α' βιβλίου ἀπὸ τὸν R. Janin, Rev. Ét. Byz. 23 (1965) 300-301, καὶ τῶν δύο βιβλίων ἀπὸ τὸν Στ. Παπαδόπουλο, Μακεδονικά 7 (1966) 381-385.

τρίδα του, πού ίσως θά μπορούσε νά σωθῆ, σελίδες γεμάτες ἀπό τίς ἀναμνήσεις τῶν δραματικῶν ἐκείνων γεγονότων.

Τὸ βιβλίον, μολοντι γραμμένο ἀπὸ ἐρασιτέχνη ἱστορικό, μαρτυρεῖ τὸν λόγιον πού προσπαθεῖ μὲ ψυχραιμία καὶ ἀντικειμενικότητα νά ἐξιστορήσῃ τὰ γεγονότα καὶ νά τὰ παραθέσῃ μὲ μεθοδική διάρθρωση τῆς ὕλης του. Τὸ περιεχόμενον λοιπὸν χωρίζεται σὲ δύο τμήματα. Στὸ πρῶτον (σ. 11-28) μὲ τὸν τίτλον: «Ἡ ἀστική τάξις παρὰ τοῖς Κουτσοβλάχοις», ἐξετάζεται ἡ ζωὴ τῶν Κουτσοβλάχων κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας (14ος - 18ος), ἡ δημιουργία ἀστικῶν κέντρων καὶ τὰ αἷτια τῆς οἰκονομικῆς εὐημερίας τῶν. Στὸ δεύτερον, πού καταλαμβάνει καὶ τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ βιβλίου (σ. 29-81) μὲ τὸν τίτλον: «Οἱ ἀγῶνες τῶν Κουτσοβλάχων ὑπὲρ τῶν δικαίων τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὴν περίοδον τοῦ Μακεδονικοῦ Ζητήματος», ἐξετάζονται οἱ ζωηρῶς ἀντιδράσεις τους στὴν ἐξάπλωσιν τῆς ρουμανικῆς προπαγάνδας καὶ στὴν ἐπικίνδυνον δράσιν τοῦ βουλγαρικοῦ κομιτάτου.

Τὰ πρῶτα χρόνια τῆς τουρκοκρατίας οἱ Κουτσοβλάχοι (κτηνοτρόφοι καὶ μικροαστοὶ) κατοικοῦσαν κυρίως σὲ πόλεις καὶ χωριά τῆς Θεσσαλίας, στὴν Β. καὶ Ν. Ἠπειρὸν καὶ στὴν ΝΔ Μακεδονία, σὲ ὄρεινὰς ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον περιοχάς, ὅπως ἀναφέρεται στὸ πρῶτον κεφάλαιον. Οἱ κατὰ καιροὺς καὶ γιὰ διαφόρους λόγους (ἀξέτησιν τοῦ πληθυσμοῦ, φτώχεια, πιέσεις τῶν κατακτητῶν) μετακινήσεις τους εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν δημιουργίαν νέων χωριῶν ἢ κομποπόλεων στὴ δυτικὴ Μακεδονία. Τότε ἐγκαθίστανται καὶ στὴ Μοσχόπολη — μικρὴ κομποπολις ὡς τὰ 1600 — πού γίνεται «ὁ ἀντιπροσωπευτικώτερος τύπος καὶ ἡ πραγματικὴ μητρόπολις τῶν ἑλληνοβλαχικῶν κοινοτήτων». Γι' αὐτὸ καὶ κατὰ τὴν γνώμην τοῦ συγγρ. δίκαια θά μπορούσε νά ὀνομασθῆ «Μοσχοπολιτικὴ περίοδος» ἡ περίοδος τῆς ἀκμῆς τῶν κουτσοβλαχικῶν κοινοτήτων (17ος - 18ος αἰ.).

Ἡ ἀκμὴ τῶν νέων κοινοτήτων σημειώνεται ἰδίως κατὰ τὸν 18ο αἰ., ὅταν οἱ Κουτσοβλάχοι ἀναπτύσσουσιν μεγάλην ἐμπορικὴν δραστηριότητα ἔχον μόνον σὲ ὅλες τίς χώρας τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ καὶ ἔξω ἀπ' αὐτήν, στὰ διάφορα εὐρωπαϊκὰ κράτη. Τότε παρατηρεῖται στροφὴ πρὸς τίς ἀυστροουγγρικὰς χώρας καὶ τίς παραδουνάβιαις ἡγεμονίαις, ὅπου ἰδρύνονται μάλιστα ἐμπορικὰ πρακτορεῖα καὶ δημιουργοῦνται μόνιμες ἐγκαταστάσεις, ἀνθοῦσαι παροικίαι μὲ σχολεῖα καὶ ἐκκλησίες. Ἐπίσης σὲ ὅλην τὴν Μακεδονίαν γίνονται ἀθρόαι ἐγκαταστάσεις Κουτσοβλάχων. Ἡ βορειότερη ἑλληνοβλαχικὴ κοινότης, ἀλλὰ καὶ μία ἀπὸ τίς σπουδαιότερας, ἦταν τὸ Κρούσοβο, πού ἡ συνοικισὴ του ἔγινε γύρω στὰ 1770.

Τὰ θέματα πού θίγει ὁ συγγρ. στὸ πρῶτον αὐτὸν τμήμα τοῦ βιβλίου εἶναι πολὺ ἐνδιαφέροντα καὶ θά μπορούσαν εὐρύτατα ν' ἀναπτυχθοῦν σὲ μιὰ ἐργασία μὲ καθαρὰ ἐπιστημονικὸν πνεῦμα. Ἐδῶ μόνον σκιαγραφοῦνται. Βέβαια πρόθεσις τοῦ συγγρ. δὲν ἦταν νά τὰ ἐξαντλήσῃ, ἀλλὰ ἀπλῶς νά τὰ παρουσιάσῃ.

Τὸ δεύτερον μέρος, κάπως ἀσύνδετον μὲ τὸ πρῶτον, ἀρχίζει μὲ μιὰ γενικὴ θεώρησιν τῆς δράσεως τῶν Κουτσοβλάχων στίς νέες τους κοινότητες· ἐξετάζεται γενικότερα ἡ κατάστασις στὴν Μακεδονίαν κατὰ τὸ β' μισὸν τοῦ 19ου αἰ. καὶ οἱ λόγοι πού συνετέλεσαν στὴν δημιουργίαν τοῦ κουτσοβλαχικοῦ πολιτικοῦ ζητήματος. Ἔτσι, στὸ πρῶτον κεφάλαιον ἀνα-

πτύσσονται τὰ σχετικά μὲ τὴν ὀργάνωση, τὴ δράση καὶ τοὺς σκοποὺς τῆς ρουμανικῆς προπαγάνδας στοὺς κουτσοβλαχικοὺς πληθυσμοὺς (ἴδρυσή κυρίως σχολείων, ἐκκλησιῶν κτλ.). Τὴν κίνηση αὐτὴ τὴν υπέθαλπαν οἱ ὄπαδοι τῆς μεγάλης ρουμανικῆς ιδέας. Ἡ προσπάθεια τελικὰ ἀπέτυχε καὶ ἡ ἀποτυχία αὐτὴ ὀφειλόταν ὅχι μόνο στὸ ὅτι οἱ Κουτσοβλαχοὶ ἦταν σκοροπισμένοι σὲ διάφορα σημεῖα τῆς αὐτοκρατορίας κι ἔτσι δὲν ἀποτελοῦσαν συμπαγῆ πολιτικὴ δύναμη, ἀλλὰ κυρίως στὴν καθαρὴ ἑλληνικὴ τους συνείδηση.

Τὴ χαλάρωση τῆς ρουμανικῆς προπαγάνδας στὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰ. διαδέχεται ἡ ὄλο καὶ μεγαλύτερη πίεση τοῦ βουλγαρικοῦ κοιμιτάτου στοὺς πληθυσμοὺς Μακεδονίας καὶ Θράκης. Ὁ συγγρ. γεμάτος πίκρα διαπιστώνει τὴν παντελῆ σχεδὸν ἔλλειψη φροντίδας ἐκ μέρους τῶν κυβερνήσεων τοῦ τότε ἐλεύθερου ἑλληνικοῦ κράτους. Τὴν ἔλλειψη αὐτὴ ἐρχόταν κάπως ν' ἀναπληρώσει ἡ πατριωτικὴ Ἑταιρεία «Ἑλληνισμός», ποὺ ἱδρύθηκε στὰ 1898 ἀπὸ θερμοὺς πατριῶτες, ὅπως ὁ Στέφανος Δραγούμης, ὁ Παῦλος Καρολίδης, ὁ Κλεάνθης Νικολαΐδης κ.ἄ.

Κατόπιν, ἐξετάζονται σὲ γενικὲς γραμμὲς τὰ δραματικὰ γεγονότα τῆς ὀκταετίας 1900-1908, μὲ τὶς αἱματηρὲς συγκρούσεις Ἑλλήνων καὶ Βουλγάρων, ποὺ ἐπιδίωκαν τὸν προσηλυτισμὸ τῶν σλαβοφώνων, ἀδιάφορο ἂν αὐτοὶ εἶχαν συνείδηση ἑλληνικὴ. Ἡ ζωνερὴ ἀντίδραση τῶν Ἑλληνοβλάχων ὀδήγησε, ὅπως ἦταν φυσικό, σὲ κοινὴ σύμπραξη ρουμανιζόντων καὶ Βουλγάρων.

Ἡ ὀργάνωση τῆς ἄμυνας κατὰ τὸν Μακεδονικὸ ἀγῶνα καὶ ἡ συμμετοχὴ τῶν ἑλληνοβλαχικῶν κοινοτήτων τῆς Πελαγονίας ἀπασχολοῦν ἐπίσης τὸν συγγρ. Στὸν ἀγῶνα αὐτὸν πρωτοστάτησε τὸ Μοναστήρι, ἡ πιὸ σημαντικὴ ἑλληνοβλαχικὴ κοινότητα, κέντρο πολιτιστικὸ μὲ ἀκτινοβολία σὲ πλῆθος ἄλλες γειτονικὲς ἑλληνικὲς κοινότητες. Στὸ Μοναστήρι λοιπὸν ἡ ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία ἀνέπτυξε, παρ' ὅλες τὶς ἀντιξοότητες, ἀξιοσημεῖωτη δραστηριότητα. Ἐπειδὴ ὅλες αὐτὲς οἱ κοινότητες εἶχαν τὴν ἴδια σχεδὸν τύχη, ὁ συγγρ. περιορίζει τὸ θέμα του στὰ σχετικά μὲ τὸ Μοναστήρι καὶ μᾶς ἐκθέτει τὰ γεγονότα βασιζόμενος, ἐλλείψει ἱκανῶν γραπτῶν μνημείων, σὲ προσωπικὲς του κυρίως ἀναμνήσεις.

Στὰ πλούσια ὕλικὰ μέσα τῶν ἀντιπάλων οἱ ὑπερασπιστὲς τῶν ἐθνικῶν ιδεωδῶν δὲν ἔχουν ν' ἀντιτάξουν παρὰ μόνον τὸ ἀκμαῖο ψυχικὸ τους σθένος. Ἔτσι ἀρχίζει ἓνας ἄνισος ἀγῶνας μὲ συγκρούσεις στοὺς δρόμους τῆς πόλης, στὸ ὑπαιθρο, ἓνας ἀγῶνας ὅπου παίρνουν μέρος ἀδιάκριτα γέροι, νέοι, παιδιά, ὅπου πρωταγωνιστοῦν ἡ Ἐκκλησία καὶ τὸ ἑλληνικὸ προξενεῖο. Γὰ θύματα ἦταν πολλὰ καὶ ἀπὸ τὰ δύο μέρη. Ἡ ἐξιστόρηση τῶν γεγονότων εἶναι ἀξιοπρόσεκτη καὶ μᾶς δίνει τὴ σωστὴ εἰκόνα τῆς αἱματοβαμμένης ἐκείνης περιόδου. Ἡ Τουρκία σὲ ὅλ' αὐτὰ εἶχε θέση προσεκτικοῦ παρατηρητῆ — ὁ ἀλληλοσπαραγμὸς τῶν χριστιανῶν ὅπωςδὴποτε τὴν ἐνδιέφερε καὶ τὴν ἱκανοποιοῦσε — καὶ ὅταν ἀποφάσιζε νὰ ἐπέμβη ἦταν οἱ Ἕλληνες ἐκεῖνοι ποὺ δέχονταν τὰ σκληρὰ τῆς χτυπήματα. Ὁ συγγρ. ἀντλώνοντας ἀπὸ διηγήσεις τοῦ ἀγωνιστῆ Τέγα Μπουράκου, κάνει ἰδιαίτερο λόγο καὶ γιὰ τὴν ἀντίσταση τῶν Ἑλλήνων στὸ ἀπομονωμένο Κρούσοβο. Ἡ ἀπομόνωσή του αὐτὴ ἦταν ἡ αἰτία ποὺ δυσκόλευε τὶς ἐπαφὲς μὲ τὸ Μοναστήρι, κέντρο τοῦ Μα-

κεδονικοῦ ἀγώνα, καί πού τὸ ἀνάγκαζε νὰ μένη μόνο καὶ ἀβοήθητο.

Μὲ τὸ τελευταῖο κεφάλαιο βρισκόμαστε στὴ λύση τοῦ δράματος. Ἐκεῖ περιγράφονται οἱ προσπάθειες τῶν συμμαχικῶν στρατευμάτων κατὰ τὸν πρῶτο βαλκανικὸ πόλεμο νὰ καταλάβουν ὅσο τὸ δυνατόν μεγαλύτερο ἔδαφος ἀπὸ τὰ χέρια τῶν Τούρκων καὶ οἱ ἐπιτυχεῖς ἐπιχειρήσεις τῶν δευτεραγωνιστῶν ὡς τότε Σέρβων χάρη στὴ συμπαράσταση τοῦ Ρώσου προξένου καὶ τὴν ἀσθενῆ ἀντίσταση τῆς τουρκικῆς στρατιᾶς τοῦ Ζεκή πασᾶ. Ἔτσι κερδήθηκε ἀπὸ τοὺς Σέρβους ἡ τελευταία μάχη μπροστὰ στὸ Μοναστήρι. Λεπτομερῆ στοιχεῖα γιὰ τὰ δραματικά αὐτὰ γεγονότα ὁ συγγρ. ἀντλεῖ ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τοῦ μακεδονομάχου Ἀναστασίου Νάλτσα.

Περιγράφονται κατόπιν τὰ ἀντικρουόμενα συναισθήματα τῶν Ἑλλήνων, οἱ μάταιες ἐλπίδες, οἱ προσδοκίες καὶ τέλος ἡ ἀπογοήτευσή τους ἀπὸ τὴ σκληρὴ πραγματικότητα. Στὴν ψυχὴ τοῦ συγγρ., καθὼς καὶ τῶν συμπατριωτῶν του (μαζὶ μὲ τὴ χαρὰ γιὰ τὴ δημιουργία μιᾶς μεγαλύτερης Ἑλλάδας μὲ τὴν ἐπέκταση τῶν συνόρων) διαφαίνεται νὰ ἔχη κατασταλάξει μιὰ πίκρα, γιὰτὶ ὅστερ' ἀπὸ τόσους ἀγῶνες δὲν εὐτύχησαν νὰ ἐνωθοῦν μὲ τ' ἀδελφία τους. Ἡ θυσία τοῦ Μοναστηριοῦ ἦταν κατὰ τὴ γνώμη του ἄσκοπη, ἐνῶ μὲ τὴν ἀναγνώριση τῆς ρουμανικῆς μειονότητας παραδέχεται ὁ συγγρ. ὅτι ἐξασφαλίστηκε ἡ εὐμένεια τῆς ρουμανικῆς κυβέρνησης καὶ ἡ Ἑλλάδα πέτυχε εὐνοϊκότερη διευθέτηση τοῦ Μακεδονικοῦ ζητήματος. Γιὰ τὸν ἀντικειμενικὸ ὅμως κριτῆ, πού σταθμίζει τὰ ὑπὲρ καὶ τὰ κατὰ, ἡ θυσία αὐτὴ, ὅσο σκληρὴ καὶ ἂν ἦταν, φαίνεταν ἀναπόφευκτη. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀξίζει, νομίζω, νὰ σταματήσουμε καὶ στὴ γνώμη ἐνὸς ἄλλου Μοναστηριώτη, τοῦ Παντελῆ Τσάλλη, πού ἀγωνίστηκε ἐπίσης γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς πατρίδας του: «Καὶ τὸ ὅτι μὲν δὲν ἐστάθη δυνατόν. . . νὰ περιληφθῆ καὶ ἡ πατρίς μας ἐντὸς τῶν ἐλληνικῶν ὁρίων ἀποτελεῖ βεβαίως δι' ἡμᾶς ὑψίστου βαθμοῦ ἀτύχημα καὶ τὸ ἔχομεν ἀληθιμόνητον παράπονον. Μᾶς παρηγορεῖ ἐν τούτοις ἡ ἰδέα ὅτι ἀπὸ ἀπόψεως τῶν γενικῶν συμφερόντων τὸ Ἑλληνικὸν κράτος ἐξῆλθεν ἐκ τοῦ ὅλου ἀγῶνος ὠφελημένον»¹.

Ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τοῦ Κατσογιάννη προέρχεται καὶ ἀνέκδοτος κώδικας τῆς ἐλληνικῆς κοινότητος Κρουσόβου μὲ δύο «Κανονισμοὺς» τῶν ἐτῶν 1907, 1912, τοὺς ὁποίους θεώρησαν σκόπιμο νὰ παραθέσουν σὲ Παράρτημα, στὸ τέλος τοῦ βιβλίου, ὅσοι ἐπιμελήθηκαν τὴν ἐκδόσή του. Ἀπὸ τοὺς «Κανονισμοὺς» αὐτοὺς μποροῦμε ν' ἀντλήσουμε πλῆθος πληροφορίες γιὰ τὴ σύσταση τῆς Κοινότητος, τὴν ἐσωτερικὴ τῆς ὀργάνωση μὲ τὴ Δημογεροντία καὶ τὰ καθήκοντά της, τὴ λειτουργία τῶν πνευματικῶν Δικαστηρίων, σχολείων κ.λ.

Α. ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΥΡΙΑΚΟΥ

1. Παντελῆ Τσάλλη, Τὸ δεξαμένον Μοναστήρι, Θεσσαλονίκη 1932, πρόλογος.

Johannes Irmischer, Der Philhellenismus in Preussen als Forschungsanliegen, Berlin 1966. Σελ. 73. [Akademie Verlag].

Ὁ Γερμανὸς καθηγητὴς καὶ ἀκαδημαϊκὸς κ. Irmischer, πολυμερῆς ἑλληνιστὴς, πραγματεύεται, σύμφωνα μὲ τὸν παραπάνω τίτλο, τὸ φιλελληνισμὸ στὴν Πρωσσία σὰν αἴτημα ἐρεύνης¹. Ἀπὸ τὶς 73 πυκνοτυπωμένες σελίδες τῆς ἐργασίας αὐτῆς οἱ πρῶτες 44 περιέχουν τὸ κείμενο, οἱ ἐπόμενες 26 περιέχουν 381 σημειώσεις καὶ παραπομπές καὶ οἱ 3 τελευταῖες ἀλφαβητικὸ εὐρετήριο κυρίων ὀνομάτων. Τὸ κείμενο θὰ μπορούσε νὰ κατανεμηθῆ στὰ ἐξῆς κεφάλαια:

1. Κριτικὴ βιβλιογραφικὴ ἐπισκόπηση (σ. 3-9). Ἐδῶ ὁ συγγρ. ἀναφέρει μὲ σύντομους καὶ εὐστοχούς χαρακτηρισμούς τόσο τοὺς ἱστορικούς τοῦ περασμένου αἰῶνα G. Gervinus, K. Mendelssohn - Bartholdy, Alfred Stern καὶ H. Treitschke, οἱ ὁποῖοι στὰ γνωστὰ ἔργα τους γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Ἑλλάδας, τῆς Γερμανίας καὶ τῆς Εὐρώπης κάνουν εὐρύτατο λόγο γιὰ τὸ φιλελληνισμὸ, ὅσο καὶ τοὺς μεταγενέστερους συγγραφεῖς R. Arnold, C. Erler, W. Büngel, A. Heisenberg, K. Dieterich, Στ. Λάσκαρι, καὶ W. Barth-Max Kehring-Korn, οἱ ὁποῖοι ἀπὸ τὸ 1896 ὡς τὸ 1960 ἐδημοσίευσαν μονογραφίες ἢ πηγές σχετικὲς μὲ τὸν γερμανικὸ φιλελληνισμὸ. Στὴν ἀρχὴ (σ. 3) ὁ συγγρ. ἐκφράζει τὴν ἀπορία, πῶς ἓνα τόσο σημαντικὸ καὶ τόσο πολὺπλευρο ἀπὸ ἀποψη αἰτίων καὶ ἐπιδράσεων κοινωνικὸ φαινόμενο, ὅπως ἦταν ὁ φιλελληνισμὸς τοῦ 1821, δὲν ἔγινε ἀντικείμενο συνολικῆς ἐπιστημονικῆς ἐρευνας καὶ συγγραφῆς. Ἀπ' αὐτὸ γεννιέται ἡ ὑπόψια, μὴ τυχὸν ἡ εὐθύνη αὐτῆ βαραίνη κατὰ κύριο λόγο τὴν ἑλληνικὴ ἱστορικὴ ἐπιστήμη.

Γενικὸ χαρακτηριστικὸ ὄλων τῶν ἕως τώρα ἐργασιῶν εἶναι, κατὰ τὸν συγγρ., ἡ ἐξέταση τοῦ θέματος ἀπὸ μιὰ μόνον πλευρά, κατὰ προτίμηση ἀπὸ τὴ λογοτεχνικὴ ἢ τὴν πολιτικὴ καὶ τὴν πολεμικὴ πλευρά, καὶ ἡ παράλειψη, σκόπιμα ἢ μὴ, τῆς ἐξετάσεως τοῦ γερμανικοῦ φιλελληνισμοῦ καὶ ἀπὸ τὴν κοινωνικοπολιτικὴ του ἀποψη καὶ σημασία.

Ὡς πρὸς τὴν ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία, διαπιστώνεται ἡ ἔλλειψη σχετικῶν ἐπιστημονικῶν ἐργασιῶν, καὶ μὲ τὴ διαπίστωση αὐτῆ ὑποδηλώνεται ἔμμεσα καὶ ὁ καταλογισμὸς τῆς εὐθύνης. Εἶναι χαρακτηριστικὸ τὸ ὅτι καὶ αὐτὸς ὁ ἔθνικός μας ἱστορικός Κ. Παπαρρηγόπουλος ἀντιπαρέρχεται τὸ θέμα τοῦ φιλελληνισμοῦ ἀφιερώνοντάς του μόνον «δυσὸς τρεῖς τυπικὰ εὐγενικὰ φράσεις» (σ. 9). Τὴν αἰτία ἀποδίδει ὁ συγγρ. στὴ Βαυαροκρατία, πού τὴ θεωρεῖ τραγικοκομικὸ ἐπίλογο τοῦ γερμανικοῦ φιλελληνισμοῦ. Πλουσιότερη καὶ σοβαρότερη θεωρεῖ τὴ σχετικὴ γερμανικὴ βιβλιογραφία, ἀπὸ τὴν ὁποία ἔχουν μὲν ἐπισημανθῆ οἱ ἰδεολογικὲς καὶ πολιτικὲς προϋποθέσεις καὶ ἐκδηλώσεις τοῦ ἱστορικοῦ αὐτοῦ φαινομένου (Treitschke, Dieterich), ἀλλὰ ἀπαιτεῖται ἀκόμη συστηματικὴ ἐρευνα, προπάντων ἀρχεϊακῆ, γιὰ νὰ θεμελιωθοῦν καλύτερα

1. Παρόμοια πραγματεία τοῦ συγγραφέως, μικρότερη σὲ ἔκταση, ἀλλὰ μὲ εὐρύτερο περιεχόμενο καὶ μὲ τὸν τίτλο «Περὶ τὸν Γερμανικὸν φιλελληνισμὸν» δημοσιεύτηκε στὸ περ. Παρνασσός, περ. Δ' τόμ. 6 (1964) 551-564, σὲ μετάφραση Μ. Ξηρογιάννη.

τά έως τώρα πορίσματα και να εκδοθῶν συγχρονισμένες εργασίες με κατεύθυνση πρὸς τὴ γνώση τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς. Τὸ παράδειγμα πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ τὸ δίνει ὁ συγγρ. μετὴν παροῦσα ἐργασία κάνοντας ἀρχὴ ἀπὸ τὸν πρωσσικὸ φιλελληνισμό, ὅπου ἀναπόφευκτα ἐπεκτείνεται καὶ στὸν ὑπόλοιπο γερμανικὸ φιλελληνισμό. Ἡ ἐργασία αὐτὴ προσέκυψε ὄχι μόνον ἀπὸ μελέτη τῶν ἐντύπων πηγῶν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἐρευνα στὰ κρατικὰ πρωσσικὰ ἀρχεῖα (σ. 9-11).

2. Φάσεις τοῦ Γερμανικοῦ φιλελληνισμοῦ (σ. 11-41). Ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ἐρωτημάτων ποῦ θέτει ὁ συγγρ., ἐξαίρει κυρίως τὰ ἐρωτήματα ποῦ τὸν ἐνδιαφέρουν. Δηλαδή σὲ ποῖο βαθμὸ καὶ σὲ ποιά ἐκταση ἢ ζωηρὴ ἐκδήλωση συμπαθείας καὶ ἀλληλεγγύης τῶν Γερμανῶν γιὰ τὸν ἀπελευθερωτικὸ ἀγῶνα τῶν Ἑλλήνων ἦταν συγχρόνως καὶ μιὰ ἔμμεση διαμαρτυρία, ἓνα ἔμμεσο ἐπαναστατικὸ ζέσπασμα τῶν φιλελευθέρων ἐναντίον τοῦ ἀντιδραστικοῦ καθεστώος τῆς Ἱερᾶς Συμμαχίας. Ποιοὶ ἦταν οἱ κύριοι φορεῖς αὐτοῦ τοῦ εἶδους τοῦ φιλελληνισμοῦ, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐλατῆρια καὶ σκοποὺς ἐσωπολιτικούς, δηλαδή τὴν ἀνατροπὴ τοῦ ντόπιου δεσποτισμοῦ καὶ τὴ συνένωση τῆς κομματιασμένης Γερμανίας σὲ ἐνιαῖο ἐθνικὸ κράτος; Ποιὰ σχέση καὶ ἀλληλεπίδραση εἶχαν ὁ «ἀστικός» φιλελληνισμὸς μετὸν «ἀριστοκρατικὸν» φιλελληνισμό, καθὼς καὶ οἱ τοπικοὶ φιλελληνισμοί, π.χ. ὁ πρωσσικὸς μετὸν βαυαρικὸ; Σύμφωνα μετὰ αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα ὁ συγγρ. διακρίνει τρεῖς φάσεις τοῦ γερμανικοῦ φιλελληνισμοῦ: τὴ φάση τοῦ 1821-22, τὴ φάση τοῦ 1826-27 καὶ τὴ φάση τοῦ βαυαρικοῦ φιλελληνισμοῦ.

α) Τὴν πρώτη φάση (1821-22) χαρακτηρίζουν ὁ αὐθόρμητος ἐνθουσιασμὸς, ἡ ἔλλειψη ὀργανώσεως, ἡ ἠθικὴ καὶ ὕλική συνδρομὴ καὶ ἡ προσωπικὴ συμπαράσταση καὶ συμμετογὴ στὸν ἐλληνικὸ ἀγῶνα, ἡ ρομαντικὴ, δηλ. ἀνεδαφικὴ, εἰκόνα, ποῦ εἶχαν πολλοὶ φιλέλληνες γιὰ τὴ νεώτερη Ἑλλάδα — γι' αὐτὸ πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς ἔδρεψαν ἀπογοητεύσεις, ὅταν τὴν ἐγνώρισαν ἀπὸ κοντὰ — καὶ συνάμα ἡ ἐλπίδα ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση θὰ χρησίμευε γιὰ παράδειγμα καὶ προάγγελος γιὰ νὰ πραγματοποιηθῇ ἐκεῖνο ποῦ τόσο τραγικὰ διέψευσε ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση. Ὁ φιλελληνισμὸς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἐγίνε ἀφορμὴ καὶ πρόσχημα γιὰ νὰ καλλιεργηθῇ παράλληλα ἡ πολιτικὴ καὶ ἐθνικὴ συνείδηση τῶν Γερμανῶν. Κύριος φορέας ἦταν ἡ μεσαία τάξη, ἡ ἀστικὴ. Ἡ ἀγροτικὴ καὶ ἐργατικὴ τάξη ἔπαιζαν δευτερεύοντα ρόλο, ἡ ἀρχουσα τάξη στάθηκε ἐπιφυλακτικὴ καὶ ἐνίοτε ἀντιδραστικὴ, ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴν πολιτικὴ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων καὶ ἀπὸ τὴν ἀπειλὴ τοῦ Μέττερνιχ. Τὸ προβάδισμα στὴ φιλελληνικὴ ἐκείνη κίνηση τὸ εἶχαν τὰ φιλελεύθερα στοιχεῖα, ὅπως ὁ Varnhagen von Ense, ὁ Krug καὶ ὁ Thiersch. Τὸ ποιοτικὸ κορύφωμα τὸ ἀπέτελεσαν τὰ τρχοῦδια τοῦ Wilhelm Müller, ποῦ πῆρε τὴν προσωνομία «Griechen-Müller» (σ. 15-34).

β) Ἡ δευτέρα φάση (1826-27) μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθῇ «ἀριστοκρατικὴ», γιὰτὶ ὁ κύριος φορέας τοῦ φιλελληνισμοῦ ἦταν τότε ἡ ἀριστοκρατία, οἱ ἀνώτεροι κρατικοὶ λειτουργοὶ καὶ ἡ ἴδια ἢ πρωσσικὴ Λύλη. Δὲν εἶναι ἐντελῶς τυχαῖο τὸ ὅτι ἡ φιλελληνικὴ ἐκδήλωση τῆς πρωσσικῆς ἀριστοκρατίας συμπίπτει μετὴν κοινὴ συνεννόηση καὶ μεταστροφή τῆς πολιτικῆς τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Ρωσίας ἀπέναντι στὴν

Ἑλληνική Ἐπανάσταση. Ὁ φιλελληνισμὸς ἐκεῖνος δὲν εἶχε τὸν ἐνθουσιασμὸ τοῦ προηγούμενου, ἦταν ὅμως ὀργανωμένος, εἶχε καθαρὰ φιλανθρωπικὸ σκοπὸ, ἔστειλε τὶς εἰσφορὰς στὸν γενικὸ ταμῖα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ φιλελληνισμοῦ Ἐυνάρδο καὶ οἰκονομικὰ ὠφέλησε τὴν Ἑλλάδα περισσότερο ἀπὸ τὸν πρῶτο. Κορυφαῖος τῆς κινήσεως ἐκείνης ἦταν ὁ διάσημος γιατρὸς καὶ ἀνθρωπιστὴς Hufenland. Τὰ ἔντονα διαβήματα τοῦ Μέττερνιχ καὶ ἡ ἀντίδραση μερικῶν Πρώσων ὀπαδῶν του μαρτυροῦν ὅτι ἡ φιλανθρωπικὴ ἐκείνη κίνηση εἶχε καὶ ἀντίχτυπο ἐθνικοπολιτικό, γιὰ τὸν ὁποῖον ὁ Varnhagen von Ense ὁμιλεῖ παραστατικώτατα ὡς ἑξῆς: «Πάντως ὁ Hufenland, στὸ πείσμα τῆς ὅλης ὑψηλῆς πολιτικῆς, τῶν Αὐλῶν καὶ τῶν Κυβερνήσεων, ἔδωσε ἀναπάντεχα στὸν Μέττερνιχ ἓνα τέτοιο πρωσσικὸ ράπισμα, ποὺ ἀντήχησε σὲ ὅλη τὴ Γερμανία» (σ. 34-41).

γ) Ὁ συγγρ. δὲν παραλείπει ν' ἀναφέρῃ ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆ φιλελληνικῆς κινήσεως ποὺ ἐκδηλώθηκε καὶ σὲ ἄλλα, ἐκτὸς τῆς Πρωσσίας, κράτη καὶ κρατίδια τῆς Γερμανίας. Ἰδιαιτέρως ὅμως ἐξετάζει ὡς τρίτη φάση τοῦ γερμανικοῦ φιλελληνισμοῦ τὸ φιλελληνισμὸ τῆς Βαυαρίας. Ἄλλὰ καὶ ἡ κίνηση ἐκείνη, ποὺ εἶχε βᾶση ἀστική καὶ πρωτεργάτη τὸν φιλελεύθερο καθηγητὴ Thiersch, εἶχε κυριότερο προστάτη τὸ βασιλεῖα τῆς Βαυαρίας Λουδοβίκο Α'. Ἐπομένως ἐπρόκειτο γιὰ ἓνα φιλελληνισμὸ ἐκ τῶν ἄνω, ὁ ὁποῖος ἀπὸ ἐσωπολιτικὴ ἄποψη δὲν εἶχε καμιά σημασία γιὰ τὴ Βαυαρία, οὔτε καμιά ἐπίδραση στὴν Πρωσσία (σ. 41-43).

Ἀπὸ τὴν ἀνωτέρω παρουσίαση τῆς ἐργασίας αὐτῆς γίνεται φανερό ὅτι τὸ περιεχόμενον ξεπερνᾷ τὰ πλαίσια τοῦ τίτλου. Ὡς πρὸς τὴ βιβλιογραφικὴ ἐπισκόπηση πρέπει νὰ ἐξαρθῇ ὁ κατατοπισμὸς τοῦ συγγρ. καὶ ἡ εὐστοχὴ κριτικὴ τοποθέτηση τῶν φιλελληνικῶν συγγραμμάτων. Ἀφοῦ ὁμως ἡ βιβλιογραφικὴ ἀναζήτηση ἐπροχώρησε ὡς τὰ σχετικὰ ἄρθρα τῶν ἐλληνικῶν ἐγκυκλοπαιδειῶν, τότε θὰ μπορούσαν νὰ μνημονευθοῦν π.χ. οἱ μονογραφίες τῶν G. Caminade, *Les chants des Grecs et le philhellénisme de Wilhelm Müller* (Paris 1913), Π. Καρολίδου, Ὁ Γερμανικὸς Φιλελληνισμὸς (Ἀθῆναι 1917), B. Vonderlage, *Die Hamburger Philhellenen* (Göttingen 1940), Ν. Τωμαδάκη, Περὶ τῶν αἰτίων τοῦ Φιλελληνισμοῦ, Ἀθῆνᾶ 59 (1955) 3-12, καθὼς καὶ τὰ γενικότερα ἱστορικὰ ἔργα τοῦ Δ. Κοκκίνου καὶ τοῦ Γ. Κορδάτου περὶ τῆς ἐλληνικῆς ἐπαναστάσεως, τὰ ὁποῖα ἀφιερώνουν εἰδικὰ κεφάλαια στὸ φιλελληνισμὸ. Ἄλλὰ καὶ τὴν κοινωνικοπολιτικὴν πλευρὰ τοῦ γερμανικοῦ φιλελληνισμοῦ, ποὺ ἀποτελεῖ τὸν πυρῆνα τῆς ἐν λόγω ἐργασίας, δὲν ἀντιπαρήλθε σιωπηλὰ ἐντελῶς ἡ ἐλληνικὴ ἱστοριογραφία (βλ. π.χ. Γ. Λαῖτου, Ἀνέκδοτες ἐπιστολὰς τοῦ 1821, Ἀθῆναι 1958, σ. 31-32).

Στὸ κείμενον ὑπάρχουν μερικὲς ἀπόψεις τοῦ συγγρ., μὲ τὶς ὁποῖες δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ ταχθῇ ἀνεπιφύλακτα. Π.χ. τὸ ὅτι ἡ Φιλικὴ Ἐταιρεία δὲν ἐπεδίωκε νὰ ἐπαναφέρῃ τὸ πολιτικὸ σύστημα τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας, δηλ. τὸ σύστημα τῆς «πόλεως-κράτους», εἶναι σωστό. Δὲν εἶναι ὅμως σωστὸ τὸ ὅτι, ἀκολουθώντας τὴ Μεγάλῃ Ἰδέᾳ, ἐπεδίωκε νὰ ἀποκαταστήσῃ τὴ μεσαιωνικὴ αὐτοκρατορία τοῦ Βυζαντίου (σ. 10). Τὸ ὅτι ὁ Ρήγας θέλησε μαζὶ μὲ τοὺς Ἕλληνας νὰ ξεσηκώσῃ καὶ τοὺς λοιποὺς συνυπόδουλους Βαλκανικοὺς λαοὺς, γιὰτὶ ὅλοι μαζὶ θὰ ἀποτί-

ναζαν εύκολώτερα και ταχύτερα τὸν τουρκικὸ ζυγὸ, αὐτὸ φαίνεται και ἀπὸ τὸν «Θούριον». Ἀλλὰ οὔτε ὁ Ρήγας οὔτε κανένας ἄλλος ἐπίστευε ὅτι ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδας χωρὶς ταυτόχρονη ἀπελευθέρωση και τῶν λοιπῶν Βαλκανικῶν λαῶν ἦταν «undenkbar» (ἀδιανόητη) (σ. 10). Γιατὶ και χωρὶς τοὺς γείτονες οἱ Ἕλληνες ξεσηκώθηκαν και ἀπελευθέρωσαν ἔστω και ἓνα μέρος τῆς ἐλληνικῆς πατρίδας. Ἄν μάλιστα ἐξαιρέση κανεὶς τοὺς βαλκανικοὺς πολέμους, κοινὴ ἀπελευθερωτικὴ σύμπραξι τῶν Βαλκανικῶν λαῶν δυστυχῶς οὐδέποτε ἐπετεύχθη. Στὴ σ. 17, ὅπου ὁ λόγος για τὸν Thiersch, και στὴ σ. 31, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ W. Müller ἤρθε σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς Ἕλληνες τῆς Βιέννης, φαίνεται ὅτι γίνεται κάποια σύγκριση τῆς Φιλομούσου Ἐταιρείας μὲ τὴ Φιλικὴ Ἐταιρεία, γιατί δὲν νομίζω ὅτι αὐτοὶ ἐμυήθηκαν κὰν στὴν τελευταία, και μάλιστα στὸ 1814!

Οἱ ἀνωτέρω παρατηρήσεις και ἐπιφυλάξεις, και ἂν ἀκόμη εὐσταθοῦν, δὲν εἶναι οὐσιώδεις. Γιατὶ ἐδῶ πρόκειται για μιὰ σοβαρὴ, μεθοδικὴ και ὑποδειγματικὴ ἔρευνα και ἐργασία πάνω στὸ θέμα τοῦ φιλελληνισμοῦ ἀπὸ κοινωνικοπολιτικὴ ἀποψη, ποὺ καλὸ θὰ ἦταν νὰ μεταφρασθῆ και στὴ γλώσσα μας.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΛΑΪΟΣ

Γεωργίου Γ. Λαδᾶ και Ἀθανασίου Δ. Χατζηδημόυ, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία, Συμβολὴ στὸ δέκατο ὄγδοο αἰῶνα, Ἀθήνα 1964. Σελ. λβ', 284. [Ἐκδόσεις τοῦ περιοδικοῦ «Συλλέκτης», ἀριθ. 1].

Τὰ μεγάλα βιβλιογραφικὰ ἔργα ποὺ διευκολύνουν σήμερα τὶς νεοελληνικὲς σπουδὲς εἶναι κυρίως τὰ ἐξῆς: α') ἡ «Bibliographie Hellénique» τοῦ Émile Legrand και τῶν συνεχιστῶν του Louis Petit και Hubert Pernot, ποὺ καλύπτει τὴν περίοδο ἀπὸ τὸν 15ο ἕως τὸν 19ο αἰῶνα — ἐκτὸς ἀπὸ τὰ χρόνια 1791-1799, ποὺ δὲν πρόφθασε νὰ τὰ ἐρευνήσῃ ὁ Legrand¹, β') ἡ «Bibliographie Ioniennne», πάλι τοῦ Legrand, ποὺ φτάνει ὡς τὸ 1900, γ') ἡ «Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863» τῶν Δημ. Γκίνη και Βαλέριου Μέξα, δ') ἡ «Βιβλιογραφία τῶν Ἑλληνικῶν Βιβλιογραφικῶν 1791-1947» τοῦ Γ.Ι. Φουσάρα, Ἀθήνα 1961 (αὐτὴ μᾶς ἐνδιαφέρει κυρίως για τὶς περιόδους 1791-1799 και 1864-1947), ε') τὸ «Bulletin analytique de Bibliographie Hellénique» τοῦ Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν (για τὴν περίοδο 1946 κέ.)², και, για τὰ

1. Για τὰ ἐννέα αὐτὰ χρόνια ἔχει ἐτοιμάσει βιβλιογραφικὸ συμπλήρωμα τὸ «Κέντρον Ἑρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ και Νέου Ἑλληνισμοῦ» τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν και πρόκειται πολὺ σύντομα νὰ τὸ ἐκδώσῃ.

2. Για τὴν περίοδο 1950-1965 ἔχουμε τώρα και τὸ βιβλίον «Quinze ans de Bibliographie Historique en Grèce (1950-1964) avec une annexe pour 1965», deuxième tirage, Ἀθήνα 1966, τοῦ Comité National Hellénique de l'Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen. Ἐπίσης για τὴν περίοδο ἀπὸ τὸ 1959 κέ. ἔχουμε τὸ «Βιβλιογραφικὸν Δελτίον Νεοελληνικῆς Φιλολογίας»

χειρόγραφα, ζ') τὸ «Répertoire des Bibliothèques et des Catalogues de manuscrits grecs», β' ἔκδοσις, Paris 1958, τοῦ Marcel Richard.

Ἄλλὰ οἱ βιβλιογραφικὲς ἐργασίες, ἀκόμα καὶ οἱ πρὸ καλῆς — ὅπως καὶ τὰ λεξικά — ἔχουν ἓνα κοινὸ χαρακτηριστικόν: ποτὲ δὲν εἶναι πλήρεις¹. Γι' αὐτὸ καὶ συνεχῶς συμπληρώνονται. Ἔτσι ἡ «Bibliographie Ionienne» συμπληρώθηκε σημαντικὰ μὲ τὴν «Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863» τῶν Γκίνη-Μέξα καὶ πολὺ τελευταῖα μὲ τὸν ὀγκώδη τόμο τοῦ Νάκη Πιέρρη «Bibliographie Ionienne, Suppléments κτλ.», Athènes 1966². Ἡ «Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία» πάλι τῶν Γκίνη-Μέξα συμπληρώνεται συνεχῶς στοὺς τόμους τοῦ περιοδικοῦ «Ὁ Ἑραμιστής», καὶ τὸ «Répertoire» τοῦ Marcel Richard, ὕστερ' ἀπὸ τὶς διορθώσεις, συμπληρώσεις καὶ προσθήκας ποὺ ἔκαμαν διάφοροι ἐρευνητές³, συμπληρώθηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Richard μὲ τὸ «Supplément I (1958-1963)», Paris 1964.

Στὴν «Bibliographie Hellénique» τοῦ Legrand ἔχουν γίνεῖ κατὰ καιροὺς διάφορες προσθήκες, ἀλλὰ τὸ 1964 οἱ ἐμπειρότατοι βιβλιογράφοι Γεώργιος Γ. Λαδᾶς καὶ Ἀθανάσιος Δ. Χατζηδῆμος, ὕστερ' ἀπὸ ἄλλες μικρότερες ἐργασίες τους, μᾶς ἔδωσαν τὸν λαμπρὸ συμπληρωματικὸν τόμον ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ ἐδῶ⁴. Τὸ βιβλίον τους μᾶς δίνει 230 τίτλους (βιβλία, φυλλάδια καὶ μονόφυλλα), ποὺ ἀποτελοῦν «προσθήκες, διορθώσεις καὶ συμπληρώσεις» στὴν «Bibliographie Hellénique» τοῦ 18ου αἰῶνα τῶν Émile Legrand, Louis Petit καὶ Hubert Pernot. Καθὼς μᾶς πληροφοροῦν στὸν «Πρόλόγον» τους οἱ συγγραφεῖς (σ. ιγ'), τὰ 201 ἀπὸ τὰ ἔντυπα αὐτὰ δὲν ἀναφέρονται καθόλου στὴ Βιβλιογραφία τοῦ Legrand, ἐνῶ γιὰ τὰ ὑπόλοιπα 29, ποὺ εἶναι ἤδη καταχωρισμένα σ' αὐτήν, γίνονται ὀρισμένες διορθώσεις καὶ συμπληρώσεις. Ἐξάλου ἀπὸ τὰ 201 ἔντυπα τῆς πρώτης κατηγορίας τὰ 104 τὰ περιγράφουν ἀπὸ αὐτοψία (καὶ ἀπ' αὐτὰ πάλι τὰ 17 εἶχαν ἤδη περιγραφῆ ἀπὸ ἄλλους

ποὺ ἐκδίδει κάθε χρόνο (ἀπὸ τὸ 1960) τὸ Σπουδαστήριον Βυζαντινῆς καὶ Νεοελληνικῆς Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν μὲ τὴν ἐπιμέλεια τῶν κ.κ. Γ. Θ. Ζώρα καὶ Φ. Κ. Μπομπουλιδή.

1. Βλ. Δ η μ. Σ. Γ κ ί ν η, Οἱ παραλείψεις στὶς βιβλιογραφίες, Ὁ Ἑραμιστής 3 (1965) 76-78.

2. Βλ. καὶ Κ. Θ. Δ η μ α ρ ᾶ, Ἰόνια Βιβλιογραφία, ἐφημ. Τὸ Βῆμα, 26 Μαΐου 1967, σ. 1-2.

3. Βλ. Δ η μ. Σ. Γ κ ί ν η, Διορθώσεις, συμπληρώσεις καὶ προσθήκες στὸ «Répertoire» τοῦ M. Richard, Ὁ Ἑραμιστής 1 (1963) 111-116.

4. Ὁ κ. Γεώργιος Γ. Λαδᾶς ὑπῆρξε παλαιοβιβλιοπώλης, βιβλιογράφος καὶ ἐκδότης τοῦ βιβλιογραφικοῦ περιοδικοῦ «Ὁ Συλλέκτης» (1947-1958). Ὁ Ἀθανάσιος Δ. Χατζηδῆμος, νευρολόγος — ψυχίατρος κατὰ κύριον ἐπάγγελμα, ὑπῆρξε ὄχι μόνον συγγραφέας ψυχιατρικῶν μελετῶν, ἀλλὰ καὶ βιβλιογράφος καὶ συλλέκτης ἑλληνικῶν βιβλίων τῆς Τουρκοκρατίας. Τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν βιβλίων ποὺ περιγράφονται στὴν κοινὴ τους «Βιβλιογραφία» ἀνήκει στὴ δική του συλλογή. Δυστυχῶς ὁ Ἀθανάσιος Χατζηδῆμος πέθανε ξαφνικὰ στὶς 2 Μαΐου 1967. Νεκρολογίες του βλ. ἀπὸ τὸν κ. Γ. στὴν ἐφημ. Τὸ Βῆμα τῆς 7 Μαΐου 1967, καὶ ἀπὸ τὴν κυρία Α. Π. [= Λίτσα Πετρίδη] στὸ περ. Ὁ Ταχυδρόμος, ἀριθ. 683, 13 Μαΐου 1967.

έρευνητές), ενώ τὰ υπόλοιπα 97 τὰ πῆραν ἀπὸ ἄλλες βιβλιογραφικὲς ἐργασίες, καταλόγους βιβλιοθηκῶν, μονογραφίες καὶ μικρὲς ἀνακοινώσεις (σ. ιδ').

Στὴν περιγραφή τῶν βιβλίων οἱ συντάκτες τοῦ τόμου ἀκολουθοῦν καὶ ἐπεκτείνουν τὸ σύστημα τοῦ Legrand. Μὲ τὴν πρόθεση νὰ μὴ εἶναι τὸ βιβλίο τους μόνον βιβλιογραφικὸς κατάλογος, παρὰ νὰ δώσουν ὡς ἓνα σημεῖο «γενικότερες πληροφορίες καὶ ἐντυπώσεις ἀπὸ τὸν Ἑλληνικὸ XVIII αἰ.», παραθέτουν ἄφθονες εἰκόνες τῶν βιβλίων ποὺ βιβλιογραφοῦν, καὶ κοσμοῦν τὴν ἔκδοσή τους μὲ πολλὰ χαρακτηριστικὰ τυπογραφικὰ κοσμήματα «ποῦ ὅλα προέρχονται ἀπὸ ἑλληνικὰ βιβλία τοῦ XVIII αἰ., τῆς Βενετίας, τῆς Πόλης, τῆς Μοσχόπολης, τῆς Βλαχίας, Βιέννης κτλ.» (σ. ιε'). Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο ἀναδημοσιεύουν προλόγους ἢ βιβλιοκαταλόγους ἀπὸ τὰ ἐντυπα ποὺ βιβλιογραφοῦν. Ἐπίσης περιγράφουν διεξοδικὰ σὲ διάφορα λήμματα τὸν ἐμπορικὸ ἀνταγωνισμὸ τῶν τυπογράφων — ἐκδοτῶν τῆς Βενετίας: ἀντιγραφὲς ἐπιστολαρίων τοῦ ἐνὸς ἐκδότη ἀπὸ τὸν ἄλλο χωρὶς καμιά κατοχύρωση τῆς πνευματικῆς ἰδιοκτησίας, ἢ σύγχρονες καὶ διαδοχικὲς ἐκδόσεις ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων μὲ τὴν προσπάθεια νὰ τὰ παρουσιάσουν σὰν νεώτερη καὶ συμπληρωμένη ἔκδοση. Ἐπίσης ἀναδημοσιεύουν μεγάλα ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ βιβλία ποὺ περιγράφουν, τὰ ὁποῖα «μαῖς πληροφοροῦν γιὰ τὶς συνθήκες τῆς ζωῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ, μᾶς δίνουν τὴν ἀτμόσφαιρα τῆς ἐποχῆς, ἐκφράζουν τὴν ἠθικὴ ποῦ ἐπικρατοῦσε, τοὺς ἀγῶνες, τὶς ἐλπίδες, ἀκόμα καὶ τὰ γλέντια τῶν Ἑλλήνων» (σ. ιε'). Τὰ ἐπιστολάρια π.χ. «δείχνουν τὶς ἀπίθανες συμφορὲς ποὺ εἴταν καθημερινὲς τὴν ἐποχὴ ἐκείνην (πατέρας σκλάβος, λύτρα γιὰ νὰ ἐλευθερωθῆ, μητέρα καὶ ἀδελφία ἐνέχυρα γιὰ χρέος κτλ.)» (σ. ις') ἢ ἐπιτρέπουν ἄλλες διαπιστώσεις: ὅτι ἡ ἰδιωτικὴ ἀλληλογραφία ἦταν σχεδὸν ἀνύπαρκτη, ὅτι οἱ βαθμοὶ καὶ οἱ τίτλοι κληρικῶν καὶ λαϊκῶν ἦταν ἀπόλυτα σεβαστοὶ στὴν κοινωνικὴ ἱεραρχία, ὅτι ἡ ἐνδοικογενειακὴ ἱεράρχηση ἦταν αὐστηρὰ καθορισμένη, ὅτι ἡ στάθμη τῆς παιδείας ἦταν ἐξαιρετικὰ χαμηλὴ (σ. ις'-ιζ') κτλ. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν πολλὰ λήμματα, ὅπως π.χ. οἱ ἀριθμοὶ 8, 9, 19, 22, 74, 122, 139, 155, 164, 167, 173, 175, 189, γίνονται μικρὲς μελέτες, ἰδίως ὅταν πρόκειται γιὰ πολὺ σπάνια βιβλία. Ἀλλὰ καὶ πολλὰ ἄλλα λήμματα ἔχουν πληροφορίες καὶ σχόλια γιὰ ἄλλες ἐκδόσεις τοῦ ἐντύπου ποὺ περιγράφουν.

Ἔτσι βέβαια οἱ συντάκτες τοῦ τόμου ξεφεύγουν ἀπὸ τοὺς τυπικοὺς κανόνες τῆς βιβλιογραφίας — γίνεται μιὰ ἀνάμειξη βιβλιογραφίας καὶ «μικρῆς ἱστορίας», καὶ μάλιστα μὲ τὸν ὑποκειμενισμὸ ποὺ ἔχουν ὅλες οἱ ἀνθολογίες —, ἀλλὰ τὸ πρᾶγμα δὲ μᾶς ἐνοχλεῖ. ἀντιθέτως, τὸ δεχόμεστε πολὺ εὐχάριστα, α') γιὰτὶ πρόκειται γιὰ βιβλία σπάνια καὶ συνήθως δυσπρόσιτα στοὺς ἐνδιαφερόμενους, καὶ β') γιὰτὶ πολλὲς φορὲς μὲ τοὺς προλόγους, τὰ ἀποσπάσματα καὶ τοὺς βιβλιοκαταλόγους ποὺ ἀναδημοσιεύουν ἐξαντλεῖται καὶ τὸ οὐσιαστικὸ ἐνδιαφέρον μας γι' αὐτὰ (καὶ μένει μόνον ἡ στατιστικὴ τους σημασία). Γι' αὐτὸ ἄλλωστε καὶ καθιέρωσε τὸν τρόπο αὐτὸν ὁ Legrand ἀπὸ τὸ 1885.

Μετὰ τὰ χρονολογημένα βιβλία ἀκολουθεῖ τὸ κεφ. «Ληρονολόγητα» (σ. 203-217), κατόπιν βιβλιογραφοῦνται τὰ «Μονόφυλλα» (σ. 218-231) καὶ ὕστερα ἀκολουθεῖ ἓνα «Συμπλήρωμα» (σ. 232-245).

Ὁ τόμος κλείνει μὲ ἓνα «Εὐρετήριο» προσώπων καὶ πραγμάτων (σ. 246-265) καὶ μὲ ἓναν «Χρονολογικὸ Πίνακα» κατὰ ἔτη (σ. 267-282).

Ἐξάλλου στὸν πλούσιο πρόλογό τους οἱ συγγρ. μᾶς δίνουν σὲ μακρὲς ὑποσημειώσεις ἀφθονες πληροφορίες γιὰ τὶς ἑλληνικὲς βιβλιοθηκὲς τῆς Τουρκοκρατίας, ἰδίως ἀπὸ τὸν 18ο αἰώνα κέ.: ποῦ ἰδρύθηκαν οἱ δημόσιες (σχολεῖα, μοναστήρια, κοινότητες τοῦ Ἐξωτερικοῦ), ποιὲς ἦταν οἱ σημαντικότερες ἰδιωτικὲς, καὶ ποιά ἦταν ἡ τύχη τους γενικὰ (πυρκαϊές, κλοπές, μεταβιβάσεις, σκόρπισμα). Οἱ πληροφορίες γιὰ τὶς μεγάλες ἰδιωτικὲς βιβλιοθηκὲς φτάνουν ὡς τὴ σύγχρονη ἐποχὴ.

Ἡ «Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία» τῶν Λαδᾶ-Χατζηδῆμου δὲν ἐξαντλεῖ ὅλον τὸν 18ο αἰώνα: φτάνει ὡς τὸ 1790, ὅπως καὶ ἡ ἀντίστοιχη «Bibliographie Hellénique» τοῦ Legrand. (Καὶ εἶναι παράλειψη πού αὐτὸ δὲν ἀναφέρεται πουθενά, παρόλο πού ἀφήνεται νὰ ἐννοηθῆ ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ βιβλίου ἢ φαίνεται ἀπὸ τὸν χρονολογικὸ πίνακα τοῦ τέλους). Εἶναι ὁμως ἀπὸ κάθε ἀποψη χρήσιμη γιὰ τοὺς νεοελληνιστὲς καὶ μάλλιστα γιὰ τοὺς μελετητὲς τοῦ 18ου αἰώνα. Οἱ συντάκτες τῆς ἐργασίας μὲ σύστημα, ὑπομονή, γνώση τῶν βιβλίων τῆς ἐποχῆς καὶ ἀληθινὸ πάθος ἐρευνητῆ. Καὶ μᾶς ἔδωσαν μιὰ λαμπρὴ ἐργασία, καθαρὰ καὶ ὠραία τυπωμένη¹, ἀληθινὴ προσφορὰ στὴν ἐπιστήμη. Ὅσοι ἀσχολοῦνται μὲ παρόμοια θέματα ξέρουν πολὺ καλὰ πόσες δυσκολίες χρειάστηκε νὰ ξεπεραστοῦν γιὰ νὰ συντελεσθῆ τὸ πολύμοχο ἔργο καὶ νὰ ἐκδοθῆ ὁ δαπανηρότατος τόμος. Γι' αὐτὸ δὲν ἔχουν παρὰ νὰ ἐκφράσουν τὴν εὐγνωμοσύνη τους στοὺς δύο συγγραφεῖς, εὐγνωμοσύνη πού δυστυχῶς μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἀθανάσιου Χατζηδῆμου γίνεται καὶ μνημόσυνο τιμητικὸ γιὰ τὸν ἔξοχο ἐπιστήμονα καὶ ἄνθρωπο.

Τὸ βιβλίον εἶναι ἀφιερωμένο στὴ μνήμη τοῦ Émile Legrand «γιὰ τὰ 80 χρόνια ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ Α' τόμου τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας» (1885). Τὸ γεγονός αὐτό, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ περιεχόμενον τῶν βιβλίων πού περιγράφονται, μοῦ ἔφερε στὴ μνήμη δύο περικοπέες τοῦ Ἀνδρέα Μουστοξύδη ἀπὸ τὸν «Ἑλληνομνήμονα» τοῦ 1843, τὶς ὁποῖες θεωρῶ σκόπιμο νὰ παραθέσω ἐδῶ, γιὰ τὴν σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὸ ἔργο πού μᾶς ἀπασχολεῖ. Ὁ πολὺς Μουστοξύδης ξέρεي νὰ ἐκτιμῆσῃ τὴν ὅποια πνευματικὴ παραγωγή τοῦ ἔθνους στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, βλέπει τὰ πράγματα μὲ ὄραση ἱστορικὴ καὶ εὐγνωμονεῖ τοὺς «θεράποντας» τῆς τότε σοφίας: «Ἐν παντὶ τόπῳ ἢ κατάστασις τῶν γραμμάτων ἔπεται ἀεὶ εἰς τὴν πολιτικὴν τοῦ ἐνοικοῦντος ἔθνους κατάστασιν. Ὅθεν ἐν μέσῳ τῶν συμφορῶν καὶ τῆς δουλείας, ἐν μέσῳ τῶν κατηγορημένων νόμων καὶ τῶν κατηδαφισμένων ναῶν, ἐν μέσῳ τῶν πυρκαϊῶν, τῶν αἱμάτων καὶ τῶν ἐρήμων, ματαίως ἤθελεν ἐλπίζει τις νὰ ἴδῃ ἀπαυγάζον καθαρὸν, πλήρες καὶ ζωογόνον τὸ φῶς τῆς σοφίας. Καὶ ὁμως ἐπὶ χρόνων τοσοῦτον δεινῶν εὔρε πάντοτε ἡ σοφία θεράποντας

1. Μερικὲς ὀρθογραφικὲς ἢ τυπογραφικὲς ἀβλεψίαι ἔμειναν ἀδιόρθωτες. Σημειῶν ἔτι μιὰ γραμματικὴ ἀβλεψία πού ἐπαναλαμβάνεται πολλὰ φορὲς: διάφοροι τύποι τοῦ καταχωρῶ ἀντὶ καταχωρίζω καὶ τὸν ὄρο ἡμερομηνία ἀντὶ χρονολογία. Ἐννοεῖται πὼς οἱ ἀβλεψίαι αὐτὲς δὲ μειώνουν σὲ τίποτε τὴ βιβλιογραφικὴ ἀξία τοῦ ἔργου, πού εἶναι σπουδαία.

ἐν τῇ Ἑλλάδι, καὶ τὴν μνήμην αὐτῶν εὐγνωμόνως διασώζουσιν αἱ γενναῖαι ψυχαί, ὅχι εἰς τὰ ὑπ' ἐκείνων πεπραγμένα ἀποβλέπουσαι, ἀλλ' εἰς τὴν προθυμίαν μεθ' ἧς ὑπέβουζαν ἑαυτοὺς εἰς παντοίους ἀγῶνας, καὶ ὁ ἐπὶ τούτοις ἔπαινος πρέπει νὰ ἦναι ἀνάλογος μᾶλλον πρὸς τὴν δυστυχίαν τῆς πατρίδος ἢ τὴν πραγματικὴν τῶν ἔργων των ἀξίαν. Εἶναι δὲ ταῦτα πρὸς τὸν παρατηρητὴν ὡσπερ χλοεροὶ θάμνοι παρὰ προσδοκίαν ἀναφαινόμενοι ἐν τῷ μέσῳ ἀγρίων ἀκανθῶν καὶ πετρῶν ἀποκρήμων καὶ εὐφραίνοντες τὸ ἔρημον ὄμμα τοῦ ὁδοιπόρου»¹.

Γιὰ ὅλες αὐτὲς τὶς δυσκολίες ὁ Μουστοξύδης θεωρεῖ ἀδύνατη (τὸ 1843) τὴ συγγραφὴ Γραμματολογίας γιὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας. Πιστεύει ὅτι μόνο βιογραφίες λογίων μποροῦν νὰ γραφοῦν. Ὁ ἴδιος, λέει, θὰ δημοσιεύσῃ μερικὲς — ὅπως καὶ δημοσίευσε —, ἀλλὰ τὸ ὅλο ἔργο εἶναι δύσκολο καὶ πρέπει νὰ τὸ ἀναλάβῃ τὸ κράτος. Ἰδοὺ πῶς καταλήγει: «Τὴν ἔλλειψιν ταύτην θέλει ἴσως ἀναπληρώσει ποτὲ ἡ ἐθνικὴ κυβέρνησις ὅταν, αἰσθανομένη ὅτι ἐπιλείπεται εἰς αὐτὴν καὶ τοῦτου τοῦ καθήκοντος ἢ ἐκπλήρωσις, εὐδοκίῃ νὰ ἐπιτρέψῃ τὸ ἔργον τοῦτο μετὰ τῆς προσηκούσης ἐνισχύσεως εἰς ἄνδρας ἔχοντας τὴν ἀπαιτουμένην ἰκανότητα, οἵτινες νὰ συνάξωσιν, ὡσπερ ναυάγια ἀπὸ τρικυμίας, ὅσα μνημεῖα περὶ τῆς ὑποθέσεως ταύτης ἢ εὐρίσκονται ἀφθονώτερον εἰς βιβλιοθήκας ἢ χαρτοφυλάκια τῆς Εὐρώπης, ἢ κατὰ τύχην ἀγαθὴν περιεσώθησαν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ μετὰ τῶν βαρυτάτων δυστυχῶν αἱ ὁποῖαι κατέβλησαν τὴν κοινὴν πατρίδα»².

Ἀκριβῶς ἐδῶ ἤθελα νὰ καταλήξω. Αὐτὴν τὴν ἐθνικὴ ἀναδρομὴ, ὅπως μετὰ τὴν γλαφυρότητα καὶ πικρία τὴν προειδεάστηκε ὁ Κερκυραῖος σοφός, τὴν πραγματοποιήσαν σὲ μεγάλο βαθμὸ παλαιότερα ὁ Legrand μετὰ τὸ τεράστιο ἔργο του³ καὶ τώρα οἱ Γεώργιος Λαδᾶς καὶ Ἀθανάσιος Χατζηδῆμος μετὰ τὸν συμπληρωματικὸ τόμο τους. Καὶ ἐκεῖνος καὶ αὐτοὶ εἶχαν τὴν ὑπομονὴ νὰ συγκεντρώσουν τὸ διάσπαρτο ὕλικό τους μετὰ ἀφοσίωση καὶ στοργή, πραγματικὰ «ὡσπερ ναυάγια ἀπὸ τρικυμίας». Γι' αὐτὸ καὶ τοὺς ἀξίζει ὁ δίκαιος ἔπαινος.

Ἐξάλλου οἱ συγγραφεῖς μας εἶχαν ὑποχρεθῆ (σ. ιβ' καὶ ιθ' σημ. 33) ὅτι σύντομα θὰ δημοσίευσαν κι ἕνα δεύτερο τόμο, συμπλήρωμα στὴν «Bibliographie Hellénique» τοῦ 16ου καὶ 17ου αἰώνα, μετὰ 200 περίπου τίτλους. Ἀλλὰ στὸ διάστημα ποὺ πέρασε δὲν ἔγινε ἡ ἐκδοσις αὐτὴ καὶ τώρα, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἀθανάσιου Χατζηδῆμου, ἴσως δημιουργηθοῦν ἀνυπέρβλητα προβλήματα. Ἄς ἐλπίσουμε ὅτι ὁ κ. Λαδᾶς θὰ ἀναλάβῃ

1. Βλ. [Ἀ ν δ ρ. Μ ο υ σ τ ο ξ ύ δ η], Βιογραφικά, «Ἑλληνομνήμων ἢ Σύμμικτα Ἑλληνικά», ἀριθ. 2, Φεβρουάριος 1843, σ. 94. (Τὰ «Βιογραφικά» προτάσσονται στὴ βιογραφία τοῦ Θωμᾶ Διπλοβατάτζη).

2. Βλ. [Ἀ ν δ ρ. Μ ο υ σ τ ο ξ ύ δ η], Βιογραφικά, Ἑλληνομνήμων κτλ., ἐ.δ., σ. 96.

3. Τὸν ἴδιο συσχετισμὸ ἔκαμε τὸ 1885 καὶ ὁ Κερκυραῖος λόγιος Λ α υ ρ ἔ ν τ ι ο ς Σ. Β ρ ο κ ῖ ν η ς στὴ βιβλιοκρισίᾳ ποὺ δημοσίευσε τότε γιὰ τοὺς δύο πρώτους τόμους τῆς «Bibliographie Hellénique» τοῦ 15ου καὶ 16ου αἰώνα, γιὰ νὰ ἐξάρῃ τὴ σημασίαν τοῦ ἔργου τοῦ Legrand. Βλ. Κερκυραϊκὴ ἔφημ. Φωνή, ἀριθ. 1059, 12 Σεπτεμ. 1885, σ. 2.

τὸ βάρος νὰ ὀλοκληρώσῃ τὸ ἔργο καὶ ὅτι κάποτε θὰ βρεθῇ ὁ τρόπος νὰ ἐκδοθῇ καὶ ὁ δεῦτερος τόμος. Θὰ εἶναι κρίμα μιὰ τόσο χρήσιμη ἐργασία περισυλλογῆς καὶ πληροφοριῶν νὰ μὴ ἀνακοινωθῇ στὸ κοινὸ τῶν ἐπιστημόνων.

Γ. Γ. ΑΛΙΣΑΝΔΡΑΤΟΣ

G. E. Bouμβλινόπουλου, Bibliographie critique de la philosophie grecque depuis la chute de Constantinople à nos jours (1453-1953), Ἀθ. 1966. Σελ. 236.

Ἐνας τομέας τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων, ποῦ ἡ ἔρευνά του μένει σὲ μεγάλο βαθμὸ παραμελημένη, εἶναι, ἀναμφίβολα, αὐτὸς τῆς ἱστορίας τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας, τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ δηλ., ὅπως ἐκφράστηκε στὰ ἔργα νεοελλήνων συγγραφέων ἀπὸ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἕως τῆ σύσταση τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους καί, πὺθ πέρα, ἕως τὶς μέρες μας. Ἡ συγκέντρωση, ὁ ἔλεγχος τοῦ ὕλικου, ἡ ἐκδοση καὶ ὁ σχολιασμός τῶν ἔργων, τὰ προβλήματα τῆς ἱστορίας αὐτοῦ τοῦ τόσο σημαντικοῦ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς παιδείας γενικὰ κλάδου, πολὺ λίγο ἔχουν ἀπασχολήσει τοὺς ἀρμόδιους μελετητές. «Γιὰ τὴ νεοελληνικὴ φιλοσοφία», ἀναφέρει ὁ κ. Βουμβλινόπουλος στὸν πρόλογο τοῦ βιβλίου του, «δὲν ἔχομε κανένα ἔργο ἀκριβὲς καὶ κατὰ κάποιον τρόπο πλῆρες ποῦ νὰ εἶναι ἀφιερωμένο στὴ μελέτη τῆς, οὔτε κἀν μιὰ βιβλιογραφία ἱκανοποιητικὴ». Τὸ βιβλίον ποῦ κρίνουμε μᾶς δίνει ἕναν ἀντιπροσωπευτικὸν κατάλογο τῶν ἐκπροσώπων τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν ἔργων τους καὶ ἕνα γενικὸ διάγραμμα τῆς ἱστορίας τῆς γραμμένο γαλλικὰ, εἶναι ἀκόμη ἄμεσα προσιτὸ καὶ στοὺς ξένους μελετητές.

Τὸ ἔργο ἀρχίζει μὲ μιὰ εἰσαγωγὴ γιὰ τὴ νεοελληνικὴ φιλοσοφία καὶ γιὰ τὴ σχέση τῆς μὲ τὸ Βυζάντιο καὶ τὴ Δύση. Ἐξετάζονται σύντομα οἱ ἱστορικὲς συνθήκες κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀναπτύχθηκε, τὰ ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικὰ τῆς (μυστικισμὸς – διαλεκτικὴ) καὶ τὸ θέμα τῆς φιλοσοφικῆς ἀναγέννησης ὅπως παρουσιάστηκε στὴν εὐρωπαϊκὴ Δύση καὶ τὴν ἑλληνικὴ Ἀνατολή. Ἀκολουθεῖ τὸ βιβλιογραφικὸ ὕλικόν, ὁ κατάλογος δηλαδὴ τῶν συγγραφέων, τῶν ὁποίων τὸ σχετικὸ λῆμμα περιλαμβάνει: α) σύντομο βιογραφικὸ σημεῖωμα β) ἀναγραφή τῶν ἔργων τους καὶ γ) βιβλιογραφία.

Ὁ κατάλογος ἔχει συνταχθῆ χρονολογικὰ (βιβλιογραφοῦνται οἱ σημαντικότεροι ἐκπρόσωποι τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὸν 15ο αἰ. ἕως τὶς μέρες μας), πράγμα ποῦ εἶναι καὶ τὸ περισσότερον ἐνδεδειγμένο. Μιὰ εἰδολογικὴ ἄλλωστε κατάταξη θὰ παρουσίαζε δυσκολίες, γιατί ὁ χαρακτήρας τῶν περισσοτέρων ἔργων μᾶς εἶναι ἄγνωστος ἢ καὶ δυσκολοπροσδιόριστος. Ἀποτελεῖ ὡστόσο, κατὰ τὴ γνώμη μας, ἀταξία στὴν ὅλη διάταξη τῆς ὕλης ἢ ἀναγραφή, μὲ ἀφορμὴ τὴν ἐκδοση ἔργων τους κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτῆ, καὶ βυζαντινῶν συγγραφέων ἀνάμεσα στοὺς ἐκπροσώπους τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφικῆς σκέψης, χωρὶς νὰ γίνεταί καμιά μνεία ὅτι πρόκειται γιὰ πρόσωπα ποῦ ἀνήκουν σὲ ἄλλη

ἐποχή. Ἔτσι ὁ Ἰωάννης Φιλόπονος, ὁ Γεώργιος Παχυμέρης, ὁ Θεόδωρος Μετοχίτης, ὁ Μάρκος Ἐφέσιος κ.ά. καταγράφονται ἀνάμεσα στοὺς ἐκπροσώπους τοῦ 16ου ἢ τοῦ 17ου αἰώνα· ἀκόμα καὶ ὁ μαθηματικός τῆς ἀρχαιότητος Θεοδόσιος Τριπολίτης στοὺς ἐκπροσώπους τοῦ 16ου. Ὁρισμένα λήμματα, ἐπίσης, πού θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχουν τὴ θέση τους στὸν κατάλογο τῶν ἔργων ἐνὸς συγγραφέα (πρόκειται συνήθως γιὰ ἐκδόσεις κειμένων πού ἔγιναν μὲ τὴν ἐπιμέλειά του) καταχωρίζονται στὴ σχετική μὲ αὐτὸν βιβλιογραφία, μὲ ἀποτέλεσμα τὴ σύγχυση σὲ χρονολογίες καὶ πρόσωπα. Ἔτσι στὴ σελ. 57 (Ἰανὸς Λάσκαρις), στὴ σελ. 58 (Ἀρσένιος Ἀποστόλης), στὶς σελ. 77-78 (Λέων Ἀλλάτιος) κ.ά.

Γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ παραγωγή κάθε αἰώνα γίνεται μιὰ γενικὴ ἐπισκόπηση τῶν ἰδιαίτερων χαρακτηριστικῶν τῆς, ἐπισκόπηση πού, καθὼς λείπει κάθε σχετικὴ προεργασία (μονογραφίες, ἐξέταση εἰδικῶν προβλημάτων κλπ.), ἀναγκαστικά, ὅπως σημειώνει καὶ ὁ συγγρ., «δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ λάβῃ ἐδῶ χαρακτήρα καθαρὰ περιγραφικὸν γιὰ μιὰ πρώτη ταξινόμηση τῆς βιβλιογραφικῆς ὕλης». Χρειαζέται πολλὴ προεργασία γιὰ νὰ προχωρήσῃ κανεὶς πέρα ἀπὸ τὸ στάδιο αὐτό.

Ὅσον ἀφορᾷ τὶς πηγὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀντλήθηκε τὸ ὕλικό, ἡ πλούσια γενικὴ βιβλιογραφία πού παρέχεται στὸ τέλος τοῦ ἔργου (σ. 212-222) μᾶς κατατοπίζει σχετικὰ. Ἐδῶ πρέπει ἰδιαίτερα νὰ σημειωθῶν ὀρισμένες ἐρευνες τοῦ συγγρ. στοὺς καταλόγους τῆς Bibliothèque Nationale, τῆς École des Langues Orientales, τοῦ Institut Neohellénique καὶ ἄλλων βιβλιοθηκῶν τοῦ Παρισιοῦ, καθὼς καὶ στὸ British Museum, ἀπ' ὅπου καὶ σημαντικὸς ἀριθμὸς νέων λημμάτων. Γενικὰ ἡ «Κριτικὴ βιβλιογραφία» τοῦ συγγρ. περιέχει τὸν μεγαλύτερο ἀριθμὸ λημμάτων ἐν σχέσει μὲ τὰ παλαιότερα ἀφιερωμένα ἀποκλειστικά στὴ νεοελληνικὴ φιλοσοφία δημοσιεύματα¹, εἶναι δηλ. ἡ πληρέστερη βιβλιογραφία στὸ εἶδος τῆς. Εὐχὴ τοῦ συγγρ. ὅπως καὶ εὐχὴ δική μας εἶναι «νὰ καταστή δυνατὴ στὸ μέλλον μιὰ ὀλοκληρωμένη ἐρευνα τῶν πηγῶν, ὥστε νὰ ἀποφευχθοῦν τὰ κενὰ τῆς ἐκδοσης αὐτῆς καὶ νὰ τελειοποιηθοῦν οἱ γνώσεις μας γιὰ τὴ φιλοσοφία τῆς περιόδου».

Ἡ «Κριτικὴ βιβλιογραφία τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἕως τὶς μέρες μας» μὲ τὸ πλῆθος τοῦ παρεχομένου ὕλικου — πολὺτιμο ὄργανο καὶ ἀφετηρία χρήσιμη γιὰ νεώτερες ἐργασίες — ἀποτελεῖ ἀναμφισβήτητα μιὰ σημαντικὴ συμβολὴ στὸν τομέα πού ἔρχεται νὰ καλύψῃ.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΔΩΔΟΥ

1. Θ. Βορέα, Ἱ ἑλληνικὴ φιλοσοφία κατὰ τοὺς μετὰ τὴν Ἑλληνιστικὴν χρόνους, Π.Α.Α., 1929. Μ. Κισσάβου, Ἱ φιλοσοφία ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Γένους, ἹΑΘ. 1951. Ντ. Ἀποστολόπουλου, Σύντομη Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας, Ἱλληνογαλλικὴ Ἱνωσις Νέων Ἱ.Ἡ. (1959) καὶ Εὐ. Παπανοῦτσου, Νεοελληνικὴ φιλοσοφία, β' Ἱκδ. 1959 [Β.Β. Ἱρ. 35].

Ντίνου Κονόμου, *Ἑπτανησιακὸς τύπος* (1798-1864). Ἡμι-φυλλά, φυλλάδια, ἐφημερίδες καὶ περιοδικά, Ἀθ. 1964. Σελ. 142. [Ἑπτανησιακὰ Φύλλα, τόμ 5].

Τὶς πρῶτες πληροφορίες γιὰ τὴν ἵδρυση καὶ τὴν ἐξέλιξη τοῦ νεο-ελληνικοῦ τύπου τίς χρωστοῦμε σὲ μιὰ παλιὰ καὶ ἐνδιαφέρουσα μελέτη τοῦ Παύλου Λάμπρου, ποὺ δημοσιεύτηκε σὲ συνέχειες στὰ περιοδικὰ Χρυσάλλις (τόμ. 3 καὶ 4, 1865-1866), Πανδώρα (τόμ. 18, 1867-68) καὶ Παρνασσὸς (τόμ. 2, 1878). Μὲ βάση τὴν ἐργασία αὐτὴ δημοσιεύτηκαν μερικὲς ἀκόμη ἐνδιαφέρουσες μελέτες μὲ ἀρκετὰ συμπληρωματικὰ στοιχεῖα γιὰ τὰ νεώτερα χρόνια.

Ὁ Ντίνος Κονόμος ἀφιέρωσε ὀλόκληρο τὸν πέμπτο τόμο τοῦ περιοδικοῦ του («Ἑπτανησιακὰ Φύλλα») στὴν πρώτη περίοδο τῆς ἱστορίας τοῦ ἑπτανησιακοῦ τύπου, ποὺ ἀρχίζει μὲ τὴν ἐγκατάσταση τοῦ πρώτου τυπογραφείου στὴν Κέρκυρα (1798) καὶ τελειώνει μὲ τὴν Ἑνωσὴ (1864). Ὁ συγγρ. γνωρίζει καὶ χρησιμοποιεῖ ὅλη σχεδὸν τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία, καὶ ἔχοντας στὴν κατοχὴ του πλῆθος ἀπὸ ἄγνωστα ἢ δυσεῦρετα σήμερα ἔντυπα τῶν ἑπτανησιακῶν τυπογραφείων, φιλοδοξεῖ νὰ παρουσιάσῃ τὴν πρώτη συστηματικὴ ἱστορία τῆς τυπογραφίας τῶν Ἰόνιων νησιῶν.

Τὴ μελέτη του τὴ χωρίζει σὲ πέντε κεφάλαια, ἓνα γιὰ κάθε περίοδο τῆς ἱστορίας τῆς Ἑπτανήσου ἕως τὴν Ἑνωσὴ: Στὴν περίοδο τῶν δημοκρατικῶν Γάλλων (1797-1799), στὴ βραχύβια ρωσοτουρκικὴ κατοχὴ (1799-1800), στὴν ἡμιαυτόνομη Ἑπτάνησο Πολιτεία (1800-1807), στὶς διαδοχικὲς καταλήψεις τῶν νησιῶν ἀπὸ τοὺς Γάλλους καὶ τοὺς Ἄγγλους (1807-1817) καὶ τέλος στὴν περίοδο τῆς λεγόμενης ἀγγλικῆς «προστασίας» (1818-1864). Σὲ σύντομο εἰσαγωγικὸ σημεῖωμα ἐρμηνεύει τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους δὲν ἀναπτύχθηκε καθόλου ἡ τυπογραφία στὴ βενετοκρατούμενη Ἑπτάνησο, τὴν ἐποχὴ ὅπου στὴν ἴδια τὴ Βενετία Ἕλληνες καὶ ξένοι τυπογράφοι τύπωναν ἀδιάκοπα κάθε λογῆς ἔντυπα καὶ βιβλία. Οἱ Βενετοὶ κυρίαρχοι δὲν ἐπέτρεπαν τὴν ἵδρυση καὶ τὴ λειτουργία τυπογραφείων στὶς ἐλληνικὲς κτήσεις τους, γιὰτὶ δὲν ἤθελαν νὰ διευκολύνουν μὲ κανέναν τρόπο τὴν πνευματικὴ καὶ τὴν ἐθνικὴ ἀφύπνιση τῶν ὑπηκόων τους. Μόνο ὕστερα ἀπὸ τὸ τέλος τῆς Βενετικῆς Δημοκρατίας καὶ τὴν κατάληψη τῆς Κέρκυρας ἀπὸ τὰ γαλλικὰ στρατεύματα ἰδρύθηκε τὸ πρῶτο, καὶ γιὰ πολλὰ χρόνια μοναδικό, ἑπτανησιακὸ τυπογραφεῖο. Ἀλλὰ καὶ τὸ τυπογραφεῖο αὐτὸ τὸ ἔφεραν οἱ νέοι κατακτητές, γιὰ νὰ τοὺς ἐξυπηρετήσῃ στὶς διοικητικὲς τους ἀνάγκες (ἐκτύπωση κυβερνητικῶν ἀνακοινώσεων καὶ προκυρήξεων κλπ.). Παράλληλα τὸ τυπογραφεῖο θὰ βοηθοῦσε — μὲ τὴν κυκλοφορία πολεμικῶν ἀνακοινωθέντων καὶ κάθε λογῆς προπαγανδιστικῶν φυλλαδίων — τὴ διάδοση τῶν ἰδεῶν τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης καὶ τὴ δημιουργία εὐνοϊκοῦ κλίματος γιὰ τίς μελλοντικὲς ἐπεκτατικὲς βλέψεις τοῦ Ναπολέοντα στὴν Ἀνατολή.

Ὁ συγγρ. ἀναιρεῖ τὴν παλαιότερη γνώμη τοῦ Φάνη Μιχαλόπουλου, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸν Νοέμβριο τοῦ 1798 εἶχε τυπωθῆ κιόλας στὴν Κέρκυρα καὶ εἶχε κυκλοφορήσει ἡ πρώτη ἐφημερίδα τῆς Ἀνατολῆς,

ἡ «Γαζζέττα Νασιονάλε» ἀποδεικνύει πειστικά ὅτι δὲν ἐπρόκειτο παρὰ γιὰ τὴ γνωστὴ ἐπίσημη γαλλικὴ ἐφημερίδα «Gazzetta Nazionale», ποὺ τυπωνόταν στὸ Παρίσι (σελ. 19-21). Στὴ συνέχεια ὁ κ. Κονόμος δημοσιεύει μερικὲς ἄγνωστες προκηρῦξεις ποὺ τυπώθηκαν στὸ κερκυραϊκὸ τυπογραφεῖο τῶν Γάλλων (σελ. 22-25), χωρὶς ὅμως νὰ σημειώ- νη οὔτε σὲ ποῖο ἀρχεῖο ἢ βιβλιοθήκη τὶς βρῆκε οὔτε ποῦ φυλάγονται σήμερα. Μὲ τὴν ἴδια δυστυχῶς μέθοδο παρουσιάζει στὸ δεύτερο κεφάλαιο ἄγνωστες προκηρῦξεις καὶ λιγισέλιδα ἔντυπα ποὺ κυκλοφόρησαν στὴν Κέρκυρα στὰ χρόνια τῆς ρωσοτουρκικῆς κατοχῆς (σελ. 28-34).

Τὸ πρῶτο αὐτόνομο ἡμιανεξάρτητο ἑλληνικὸ κράτος μετὰ τὴν Ἑπτάηση, ἡ Πολιτεία τῶν Ἑπτὰ Ἠνωμένων Νήσων, ἀκολούθησε τὸ παράδειγμα τῶν δημοκρατικῶν Γάλλων στὸν τομέα τῆς ἐκπαίδευσης καὶ τοῦ πολιτισμοῦ: βοήθησε τὸ μοναδικὸ τυπογραφεῖο τῆς Ἑπτανήσου ποὺ τύπωνε ὄχι μόνον κυβερνητικὲς ἀποφάσεις καὶ νόμους, ἀλλὰ καὶ κάθε λογῆς ἰδιωτικὰ ἔντυπα.

Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἀποφασίστηκε καὶ ἡ ἔκδοση τῆς πρώτης ἐπτανησιακῆς ἐφημερίδας. Τὴν ἐξέδωσαν οἱ Ἀνδρέας Μουστοζύδης καὶ Μ. Πιέρρης, σὲ συνεργασία μὲ τὸν ἔμπειρο Πελοποννήσιο τυπογράφο Διον. Σαραντόπουλο. Τὸ πρῶτο φύλλο τῆς ἐφημερίδας αὐτῆς, ποὺ εἶχε τὸν τίτλο «Gazzetta Urbana», κυκλοφόρησε στὶς 15 Μαρτίου 1802. Ὁ συγγρ. ἐξιστορεῖ μὲ λεπτομέρειες τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἔκδοση καὶ τὴν κυκλοφορία τῆς (σελ. 38-40), ἀντλώνοντας τὶς πληροφορίες του καὶ ἀπὸ μερικὰ ἄγνωστα φύλλα τῆς ποὺ ἔχει στὸ προσωπικὸ του ἀρχεῖο.

Τὴν ἔκδοση τῆς «Gazzetta Urbana» ἀκολούθησε ἡ ἔκδοση μερικῶν ἄλλων ἐφημερίδων, ὅπως ὁ «Monitore Settinsulare» (1803), τὸ «Foglio Estemporaneo» (δὲν ἀναφέρεται χρονολογία) καὶ ὁ «Mercurio Letterario» (1805) τοῦ Ἑμμανουὴλ Θεοτόκη, καθὼς καὶ ἀρκετὰ ἐνδιαφέροντα ἰταλόγλωσσα ἢ ἑλληνόγλωσσα ἡμίφυλλα ἢ φυλλάδια. Ὁ συγγρ. παρουσιάζει ἐδῶ καὶ ἓνα ἐνδιαφέρον σπάνιο φυλλάδιο, ποὺ ἦταν ὡς τὴν ἀνωτέρω μόνον ἀπὸ τὴν ἀτελεῖ περιγραφή του στὴ Βιβλιογραφία Γκίνη - Μέζα (τόμ. Α', σ. 58, ἀριθ. 351). Πρόκειται γιὰ τὸ φυλλάδιο μὲ τὸν τίτλο «Κανονισμὸς καὶ διόρθωσις τῆς ναυτιλίας τῆς Ἰωνικῆς [sic] Πολιτείας», ποὺ τυπώθηκε τὸ 1805 καὶ ποὺ ἀποτελεῖ τὸν πρῶτο ἑλληνικὸ κώδικα ἐλεύθερης ναυσιπλοΐας. Τὸ φυλλάδιο ἔχει ἰδιαιτέρη σημασία καὶ γιὰ τὴν χρῆση ζωντανῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, ποὺ οἱ ἐκδότες φρόντισαν, ὅπως σημειώνουν οἱ ἴδιοι, νὰ τὴν κάνουν «ὅσον τὸ δυνατόν εὐληπτον καὶ προσηρμωσμένην εἰς τοὺς θαλασσινοὺς». Ὁ κ. Κονόμος παραθέτει γιὰ πρώτη φορὰ καὶ ἓνα ἐκτενὲς ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ αὐτὴ ἔκδοση (σελ. 48-52).

Οἱ νέοι κυρίαρχοι τῶν Ἰόνιων νησιῶν, οἱ Ἄγγλοι, ἔφεραν στὰ Ἑπτάνησα τὸ δεύτερο τυπογραφεῖο. Τὸ τυπογραφεῖο αὐτὸ ἄρχισε νὰ λειτουργεῖ ἀπὸ τὸ 1810 στὴ Ζάκυνθο καὶ νὰ ἐκδίδῃ κυβερνητικὲς ἀποφάσεις καὶ διατάγματα. Ὁ συγγρ. παραθέτει μερικὲς ἀβιβλιογράφητες ἰταλόγλωσσες προκηρῦξεις ποὺ τυπώθηκαν τὴν ἴδια αὐτὴ ἐποχὴ στὴ Ζάκυνθο καὶ τὴν Κέρκυρα, τὶς πληροφορίες τοῦ Α. Ζῶη καὶ τοῦ Π. Λάμπρου γιὰ τὴν πρώτη ζακυνθινὴ ἐφημερίδα, τὴν «Gazzetta Zacintia» (1811), καθὼς καὶ τὶς πληροφορίες τοῦ Ἰταλοῦ Regdo Scodro γιὰ μιὰν

άλλη εφημερίδα, τὸν «*Monitore Ionio*» (1810), πού ἄρχισε νὰ κυκλοφορῇ τὸ 1810 στὴ Ζάκυνθο σὲ τρεῖς γλωσσες, ἑλληνικά, γαλλικά καὶ ἰταλικά, καὶ πού συνέχισε τὴν ἔκδοσή της στὴν Κέρκυρα ὕστερα ἀπὸ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀγγλικῆς κατοχῆς στὰ Ἑπτάνησα. Μὲ τὴ μεταφορά τοῦ ζακυνθινοῦ τυπογραφείου στὴν Κέρκυρα (1814) ὁ κερκυραϊκὸς τύπος πλουτίστηκε σημαντικά. Ὑστερα ἀπὸ τὴ συγχώνευση τῶν δυὸ τυπογραφείων κυκλοφόρησε σὲ ἰταλικὴ γλώσσα ἡ «*Gazzetta Ionica*» (2 Ἰουλίου 1814) καὶ μετὰ ἀπὸ δέκα μέρες ἡ ἑλληνόφωνη ἔκδοση τῆς ἴδιας εφημερίδας μὲ τὸν τίτλο «Ἐφημερίς Ἰονική». Ὁ κ. Κονόμος παρουσιάζει ἀναλυτικὰ μεγάλο μέρος ἀπὸ τὰ περιεχόμενα μερικῶν ἀπὸ τὰ φύλλα τῆς «Ἐφημερίδος Ἰονικῆς» (σελ. 80-88), καθὼς καὶ ἐνδιαφέροντα ποικίλα κείμενα πού δημοσιεύτηκαν σ' αὐτήν.

Μὲ τὴ δημιουργία τοῦ νέου, αὐτόνομου, Ἰονίου κράτους, κάτω ἀπὸ τὴν «προστασία» τῆς Ἀγγλίας (1818-1864), σημειώθηκε κάποια κάμψη στὴν τυπογραφικὴ δραστηριότητα τῆς Ἑπτανήσου. Οἱ Ἀγγλοὶ ἐπέβαλαν ἀπολυταρχικὸ σύστημα στὴ διακυβέρνηση τῶν νησιῶν καὶ ἀπαγόρευσαν τὴν ἐλευθεροτυπία. Στὸ κρατικὸ τυπογραφεῖο τυπώνονταν τώρα μόνο κυβερνητικά, ὑπηρεσιακὰ φύλλα καὶ μιὰ κρατικὴ εφημερίδα, ἡ «*Gazzetta degli Stati Uniti delle Isole Ionie*» (πού ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1818 εἶχε καὶ ἑλληνόφωνη ἔκδοση μὲ τὸν τίτλο «Ἐφημερίς τῶν Ἐνωμένων Ἐπαρχιῶν τῶν Ἰωνικῶν Νήσων»). Παρ' ὅλα αὐτά, τὴν ἴδια ἐποχὴ σημειώνουμε καὶ τὴν ἔκδοση ἑνὸς περιοδικοῦ, πού ἡ κυκλοφορία του ἀποτελέσει σημαντικὸ φιλολογικὸ γεγονός γιὰ τὰ Ἑπτάνησα. Πρόκειται γιὰ τὴν «Ἰόνιο Ἀνθολογία», πού φιλοξενοῦσε στίς στήλες της ἄρθρα καὶ μελέτες ἀρκετῶν Ἑπτανησίων λογίων καὶ συγγραφέων, ὅπως τοῦ Μουστοξύδη, τοῦ Φιλητᾶ καὶ τοῦ Ἀρλιώτη, οἱ ὁποῖοι ἦταν τακτικοὶ συνεργάτες τοῦ περιοδικοῦ.

Μὲ τὴν κατάργηση τῆς λογοκρισίας καὶ τὴν παραχώρηση κάποιας ἐλευθεροτυπίας ἀπὸ τὶς ἀγγλικὲς ἀρχές, δόθηκε στοὺς Ἑπτανήσιους ἡ εὐκαιρία νὰ ἰδρῦσουν τὰ πρῶτα ἰδιωτικὰ τυπογραφεῖα καὶ ν' ἀναπτύξουν ἐξαιρετικὴ τυπογραφικὴ δραστηριότητα. Ἔτσι, τὸν Μάιο τοῦ 1843 ἰδρύθηκε τυπογραφεῖο στὴ Ζάκυνθο, ἀπ' ὅπου κυκλοφόρησε τὸ 1847 ἡ πρώτη φιλολογικὴ εφημερίδα τοῦ νησιοῦ, «Ὁ Σπινθῆρ», καὶ λίγο ἀργότερα δυὸ ἀκόμη εφημερίδες, «τὸ Μέλλον» καὶ ἡ «Πατρίς». Τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1849 κυκλοφορεῖ καὶ ἡ κεφαλονίτικη εφημερίδα «Ὁ Φιλελεύθερος», πού ἐξέδιδε ὁ γνωστὸς Ἑπτανήσιος ριζοσπάστης Ἠλίας Ζερβὸς Ἰακωβάτος.

Ὁ κ. Κονόμος παρουσιάζει κατόπιν μὲ συντομία τὰ περιοδικὰ καὶ τὶς εφημερίδες πού κυκλοφόρησαν στὴν περίοδο τῆς ἀγγλικῆς «προστασίας» στὰ Ἑπτάνησα. Ὁ συγγρ. προσφέρει πολλὰ νέα στοιχεῖα γιὰ δεκαπέντε εφημερίδες καὶ ἀρκετὰ περιοδικὰ (σελ. 113-141).

Ἡ ἐργασία τοῦ κ. Κονόμου δὲν ἔχει βιβλιογραφικὸ χαρακτήρα. Δὲν θὰ πρέπει λοιπὸν ὁ ἀναγνώστης νὰ ἀναζητήσῃ στὸ βιβλίο αὐτὸ ὅλα τὰ ἐντυπα πού κυκλοφόρησαν στὰ Ἑπτάνησα τὴν ἐποχὴ πού ἐρευνᾷ ὁ συγγρ. Ὁ ἀριθμὸς ἄλλωστε τῶν διαφορῶν ἡμιφύλλων, προκηρύξεων κλπ. εἶναι τόσο μεγάλος, πού ἡ ἀπαρίθμησή τους καὶ ἡ περιγραφή τους θὰ διασποῦσε τὴν ἀφήγηση καὶ δὲν θὰ πρόσφερε ἀσφαλῶς πολλὰ ἐνδια-

φέροντα στοιχεῖα στήν ἱστορία τῆς ἐπτανησιακῆς τυπογραφίας. Ἄλλα καί ἀπό τήν ἄποψη τῆς βιβλιογραφικῆς ἐνημερότητας καί τοῦ πλούτου τῶν νέων ἄγνωστων ἢ ἐλάχιστων γνωστῶν φυλλαδίων καί ἄλλων μικρῶν ἐντύπων ἢ ἐργασία τοῦ κ. Κονόμου εἶναι ἡ πιό πλήρης καί ἡ πιό συστηματική. Ὡστόσο ὁ συγγρ. θά βελτίωνε κατὰ πολὺ τήν ἐργασία του ἄν, τουλάχιστο γιά τίς ἐφημερίδες, ἀκολουθοῦσε κάποια συστηματικότερη μέθοδο (ἀρίθμηση τῶν ἐφημερίδων, χρονολογική ταξινόμηση καί παραπομπές σέ πηγές, βοηθήματα ἢ ἐνδείξεις ἀρχειακές κλπ.). Θά ἦταν ἀσφαλῶς πιό χρήσιμη ἢ συνεχῆς παραπομπή στή δίτομη *Bibliographie Ionienne* τοῦ Emile Legrand (ἐκδ. Hubert Pernot, Paris 1910), ἔτσι ὥστε ὁ ἀναγνώστης νά γνωρίζη κάθε φορά ποιούς νέους τίτλους πρῶσφέρει ὁ κ. Κονόμος ἢ ἀκόμη ποιά νέα στοιχεῖα παρουσιάζει γιά γνωστές ἐφημερίδες καί τί λανθασμένες πληροφορίες διορθώνει. Δέν χρησιμοποίησε μερικά ἀκόμη σχετικά δημοσιεύματα, τὰ ὁποῖα θά τοῦ ἔδιναν νέους τίτλους ἐφημερίδων καί περιοδικῶν πού τυπώθηκαν στά Ἐπτάνησα στήν περίοδο πού πραγματεύεται (1798-1864). Παραλείποντας ἐδῶ τὸ πολὺ παλιὸ ἄρθρο τοῦ De Queux de Saint-Hilaire, *La presse dans la Grèce moderne depuis l'Indépendance jusqu'en 1874, Annuaire de l'Assoc. pour l'encouragement des Etudes Grecques en France*, ἔτ. 5 (1871) 146-179, καί τὸ δημοσιογραφικὸ βιβλίο τοῦ Κώστα Μάγερ, *Ἱστορία τοῦ ἐλληνικοῦ τύπου*, τόμ. Α', 1790-1900, Ἰ. 1957, θά ἤθελα νά ἐπιμείνω στὸν πρόσφατο κατάλογο τοῦ Δ. Σ. Γκίνη, *Κατάλογος ἐλληνικῶν ἐφημερίδων καί περιοδικῶν (1811-1863)*, ἐκδ. Κέντρου Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν Β.Ι.Ε., Ἰ. 1963 (πού κυκλοφόρησε πολυγραφημένος, μὲ τυπωμένη εἰσαγωγή τοῦ Κ.Θ. Δημαρᾶ). [Ἦώρα δεύτερη ἐκδοση, Ἰ. 1967]. Ἐπεσήμανα σ' αὐτὸν δεκαεπτὰ τίτλους ἐφημερίδων καί περιοδικῶν, πού ἐκδόθηκαν στά Ἐπτάνησα στά 1811-1863, καί πού δὲν τοὺς ἀναφέρει καθόλου ὁ κ. Κονόμος (βλ. Γκίνη, ἀριθ. 40, 126, 135, 189, 199, 210, 303, 312, 320, 340, 355, 405, 435, 438, 469, 545, 618). Ἄλλα βρίσκω καί μερικά χρονολογικά στοιχεῖα στοῦ Γκίνη πού διαφέρουν ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα στοιχεῖα τοῦ κ. Κονόμου γιά τὰ ἴδια περιοδικὰ ἢ τίς ἐφημερίδες· εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ὁ κ. Κονόμος θά μπορούσε ν' ἀποκαταστήσει μερικά λάθη ἴσως ἢ ἐλλείψεις τοῦ καταλόγου τοῦ Γκίνη, ὅπως θά μπορούσε βέβαια ν' ἀποφύγη μερικά δικά του (ὅπως π.χ. γιά τὴν ἐφημερίδα «Ἐθνεγεροσία», γιά τὴν ὁποῖαν ἀναφέρει ὅτι πρωτοκυκλοφόρησε τὸ 1861, ἐνῶ ὁ Γκίνης βρῖσκει φύλλα τῆς, ἢ ἄλλες ἐνδείξεις γιά τὴν πρώτη ἐκδόσή τῆς, στά 1843).

ΒΙΚΤΩΡΙΑ ΧΑΣΙΩΤΗ